

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligi
Buxoro Davlat Universiteti**

A.I.To'rayev, F.F.Axrоров, M.M.Rahmatov

**O'ZBEKISTON DAVLAT MUASSASALARI
TARIXI
(V-XIV)**

**Buxoro
“Durdona” nashriyoti
2019**

UO'K 94(575.1)(075)

63.3(50')ya7

T 97

To'rayev, A.I.

O'zbekiston davlat muassasalari tarixi [Matn] : metodik qo'llanma / A.I.To'rayev, F.F.Axrorov, M.M.Rahmatov.. - Buxoro : "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdoni nashriyoti, 2019. - 112 b.

KBK 63.3(50')ya7

Mazkur metodik qo'llanmada 5320300-Arxivshunoslik ta'lim yo'nalishi II-bosqich talabalari uchun mo'ljallangan.

“O'zbekiston davlat muassasalari tarixi” fanidan ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rishda foydalanish maqsadida tayyorlandi. Qo'llanmaga Turk xoqonligi davlatlarining paydo bo'lishi, davlatlarining vujudga kelishidagi nazariya va qarashlar haqida batafsil ma'lumot berib o'tilgan. Uslubiy qo'llanmada ma'ruzalar matni, mavzular bo'yicha savollar, topshiriqlar va tayanch iboralar jamlanmasidan iborat.

Tarixda ma'lumki bir voqelikni ochish va uni gavydalantirishda xronologik chegara muhim rol o'ynaydi. Kitobda turk xoqonligi bayoni ilk davlatlarimizning paydo bo'lishi ularni iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, siyosiy hayoti haqida umumiy ma'lumotlar keltirib, xalqimizning mo'g'ullar mustamlakasiga olinishi, mo'gullar boshqaruvi va davlat idoralari mavzusiga qadar ma'lumotlar uslubiy qo'llanmada o'z aksini topgan.

O'rganayotgan davlatlarimizdagi davlatlarning rivojlanishi, hukumat rahbarining vakolat va vazifasi, davlat amaldorlarining xalq manfaatlarini ko'zlab ish yuritishi mamlakatni taraqqiyotiga yer va soliq siyosatining o'rni, shuningdek, harbiy qo'shin, sud jazo organlar faoliyatiga urg'u berib o'tilgan.

Metodik qo'llanma BuxDU o'quv-metodik kengashining 16-iyun 2019-yildagi 8-sonli yig'ilishining qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-5870-8-3

KIRISH

Istiqlol yillari yangi mustaqil O'zbekistonning milliy davlatchiligi poydevorini barpo etish sohasida puxta va jiddiy ish olib borilgan davr bo'ldi mustaqillikka erishganligidan so'ng xalqaro munosabatlarning teng huquqli subyektiga aylangan suveren O'zbekiston yangi davlatchiligini qurish va rivojlantirishga kirishdi.

O'zbek xalqi o'z davlatchiligining shakllanish bosqichlarini ijtimoiy- iqtisodiy va tarixiy-madaniy jarayonlarga bog'liq holda turli tarixiy davrlarda bosib o'tgan. Bir umumiy geografik mintaqa, O'rta Osiyoda yashab kelgan qo'shni xalqlar, elatlar va qabilalarni bir-biriga yaqin bo'lgan madaniyatlar, ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy jarayonlar, umumiy va madaniy etnik ildizlar birlashtirib turgan. Bir so'z bilan aytganda O'rta Osiyo xalqlari, davlatlarning tarixiy taqdiri bir-biriga uzviy bog'liqdir. Sh.Mirziyoyev tomonidan aytilganidek "Hamma o'z tarixini ulug'laydi. Lekin bizning mamlakatimizdagidek boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo'q. Bu merosni chuqur o'rganishimiz, xalqimizga, dunyoga yetkaza bilishimiz kerak."

O'zbek davlatchiligi shuningdek boshqaruv tarixini o'rganilishining naqadar muhimligi O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimov tomonidan shunday izohlanadi: "Davlatchilik bugungi kunda o'ta siyosiy masala bo'lib turibdi. Nega deganda, O'zbekistonda davlatchilik bo'lmagan, deb orqavarotdan tashviqot yuritayotgan, shu fikrni ongimizga singdirmoqchi bo'layotgan kuchlar hali bor... O'zbek tarixchilarining bugungi kundagi asosiy vazifasi mana shu da'voning puch ekanligini isbotlash, davlatchiligimizning ilmiy nuqtai-nazarga asoslangan tarixini yaratishdir.¹"

Yuqoridagi fikr, mulohazalarimizdan kelib chiqqan holda "O'zbek davlatchiligining boshqaruv tarixi" nomli o'quv-uslubiy qo'llanmani chop qilishga ahd qildik. Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanmada Turk xoqonligan to Amir Temur davrigacha bo'lgan tarixiy davrlardagi ijtimoiy-siyosiy voqealar, davlatchilik tarixiga oid ma'lumotlar aks etadi.

Shuningdek, bu qo'llanmada V-XIV asrlarda O'rta Osiyo mintaqasida mustaqil davlatchilikka asos solgan sulolar tarixi,

¹ Каримов.А.И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: Ўзбекистон, 1998. -Б.12.

davlatlarning chegaralari, hukmdorlarning faoliyatiga bir nazar tashlanadi. Davlatlarning boshqaruv tartiblari, markaziy va mahalliy boshqaruv an'analari mansab va unvonlar, harbiy qo'shin, yer egaligi, soliq diniy muassasalar o'rganilib, ilmiy qiyosiy tahlil qilingan.

1-MAVZU TURK XOQONLIGI DAVLATINING BOSHQARUVI, HARBIY VA SIYOSIY TARIXI

Reja:

1. Turk xoqonligi davlatinig siyosiy tarixi.
2. Ashiniylar sulolasi davrida davlat boshqaruv tizimi.
3. Mahalliy boshqaruvdagi mansab va unvonlar.
4. Turk xoqonligining harbiy san'ati.
5. Harbiy unvonlar va mansablar.
6. Turk xoqonligi hukmdorlarining hukmronligi yillari.

Tayanch iboralar:

Turkash, Tumin, Qam, shad, Feofan Vizantiyskiy, suboshi, Bilga xoqon, Oltoy, dehqo, malikshoh, xorazmshoh, ixrid, xudod, afshin, budun, tele, turk el, H.Kononov.

Turk xoqonligi davlatinig siyosiy tarixi

VI asrning ikkinchi yarmidan boshlab Janubiy Sibir va Shimoliy Mongoliya ya'ni, Oltoy hududlarida turkiy qabilalar ittifoqi shakllana boshlaydi. VI asrning oxirlarida yashagan vizantiyalik tarixchilar Menandr Protektor, Feofan Vizantiyskiy, suriyalik tarixchi Ionna Efessiylarning tarixiy asarlarida turklar haqida ma'lumotlarga egamiz.

“Turk” so'zining ma'nosi kuchli, mustahkam deganidir. A. H. Kononovning fikricha, bu yig'ma nom bo'lib, keyinchalik qabila birlashmasining etnik nomiga aylangan.¹

Ta'kidlash joizki turk atamasining ilk marotaba tilga olinishi 542-yilga to'g'ri keladi. Turli manbalarda turklar “turk el”, “turk”, “turkash”, “tukdus”, “tuk-yut” kabi nomlar bilan tilgan olinadi. Kuchli, baquvvat, botir kabi ma'nolarni anglatuvchi “turk” atamasi dastavval etnik xususiyatga ega bo'lmay ijtimoiy ma'noga ega bo'lgan. Turklarning kelib chiqishi xususida ko'plab afsonalar mavjuddir.² Ayrim afsonalarda turklarning kelib chiqishi Nuh payg'ambarga borib taqalsa, ayrimlarida ular o'n yashar bola va ona bo'ridan tarqalganligi ta'kidlanadi. Yana boshqa bir afsonaga ko'ra, turk qabilasining

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. - Б.153.

² Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.141.

ajdodlari Oltoyning shimoliy yonbag'irlarida joylashgan So viloyatidan kelib chiqqan bo'lib, bu yerdagi qabila boshlig'i Abanbu ularning ilk yo'lboshchisi bo'lgan.

Tarixiy manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Turk xoqonligining paydo bo'lishi 551-552-yillarga to'g'ri keladi. Dastavval, turklarning Ashin urug'idan bo'lgan Asan (Asyan, Asyan-shod) va Tuu turkiy qabilalar ittifoqiga asos soladilar.¹ Tuuning o'g'li Bumin (xitoycha Tumin) qo'shin Tele qabilasini o'ziga bo'ysundirib ancha kuchayishga muvaffaq bo'ladi. Bu paytga kelib anchagina mustahkamlangan Bumin boshchiligidagi qabilalar ittifoqi Oltoydagi o'zlari qaram bo'lib turgan jujan (juan-juan) lar qabilalariga qarshi kurash boshlab 551-yilda (ayrim adabiyotlarda 552-yilda) ularni tor-mor etadilar. Mana shu davrdan boshlab turkiy hukmdorlar o'zlarini jujanlar egallab turgan yerlarning haqiqiy egalari hamda jujanlarning mavqei va kuch-qudratinig vorislari sifatida Anaguy xoqon (qag'an) unvonini qabul qiladilar. Jujanlar hukmdori Anaguy joniga qasd qilib o'zini o'ldiradi.

551-yilda Bumin Turk elining xoqoni sifatida oq kigizga o'tkazilib ko'tariladi. Ammo, 552-yilda Bumin to'satdan vafot etib uning o'rniga ukasi Istami taxtga o'tiradi. 553-yil kuzida-jujanlar uzil kesil tor-mor keltiriladi.² Istami xoqon O'rta Osiyo, Volga va Shimoliy Kavkaz yerlari uchun kurash olib borgan bo'lsa, uning o'g'illari Mug'an xoqon va Taspar xoqonlar Markaziy Osiyo va Janubiy Sibirda o'z hukmronliklarini o'rnatadilar. Bu paytga kelib turklarning ashaddiy dushmani bo'lgan jujanlarning kichik bir qismi Koreya va Shimoliy Xitoyga joylashadi, yana bir qismi esa g'arbga joylashib avarlar nomini oladi. 563-567-yillar efalitlarni tor-mor qilgandan so'ng O'rta Osiyo xalqlarinining siyosiy jihatdan birlashuvi to'xtadi. Lekin xoqonlik xalqlari O'rta Osiyoni o'ziga bo'ysundirsa ham o'zlari dashtda qolishdi. Amudaryo bo'yida turklar eftaliylar imperiyasini egallash niyatida yurgan Xusrav Anushervon boshchiligidagi eron qo'shinlariga duch keldi.³ Avvaliga munosabati yaxshi edi. Hatto Xusrav turk malikasiga o'ylandi. Ammo 565-yili Mug'anxonning amakisi Istami eftaliylar qo'shiniga qaqshatqich zarba berdi. Turklar eftalitlarni tor-

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.142.

² Гумилев.Л. Қадимги Турклар. -Т.: “Фан”, 2007. -Б.39.

³ Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: “Фан”, 1992. -Б.64-65.

mor qilgandan so'ng ular aloqasi buzildi. Eron bilan savdo-sotiqda aloqalarini bog'lay olmaganidan so'ng turklar Vizantiya bilan bu borada bog'lanish uchun 568-569-yillar o'z elchilarini Istambulga yuborishdi. Ular Kaspiy dengizining shimoli va Kavkaz orqali o'tishi kerak edi.¹

VI asr 70-yillarida Vizantiya va Eron o'rtasida urush boshlandi.

Menandr turklar 576-yilda Bosforni olganini va 580-yilda Qirmga bosqin uyushtirgani haqida xabar beradi.² Shu tariqa turk xoqonlari siyosiy va madaniy merosi O'rta Osiyo va Janubiy-Sharqiy Yevropa tarixiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan dastlabki Yevrosiyo imperiyasiga asos solgan edilar.

Ammo, 581-yilda Arslon To'ba vafotidan so'ng Turk xoqonlari o'rtasida o'zaro ichki kurashlar avj olib, natijada mamlakat ichida ahvol keskinlashib, iqtisodiy tanazzul boshlanib ketdi.

Aynan mana shunday keskin vaziyatda turkiy shahzoda Abruy boshchiligida 585-586-yillarda xalq harakati bo'lib o'tdi. Muhammad Narshaxiyning ma'lumot berishicha, Abruyning qarorgohi Poykand atrofida bo'lib, u boy zodagonlar va savdogarlar ustidan qattiq nazorat o'rnatganligi bois bu toifa aholisi Buxoro viloyatidan ko'chib, Turkiston va Tarozi atrofiga borib o'rtnashadilar. Qochib borganlar turk xoqonidan yordam so'raganlar. Natijada turk sarkardasi Sheri Kishvar boshchiligidagi qo'shinlar qo'zg'olonni bostiradilar va Abruyni o'ldiradilar.

Turk xoqonlari o'rtasidagi o'zaro kurashlar 20 yildan ziyodroq, davom etib 603-yilda davlatning 2 ta: G'arbiy va sharqiy qismlariga bo'linib ketishi bilan yakunlandi. Sharqiy turk xoqonligi Mo'g'uliston hududlarini o'z ichiga oldi. G'arbiy turk xoqonligi esa, Yettisuv, Chuvodiy, Volga, Kubanning quyi qismi, Irtish, Ishim daryosi bo'yidagi yerlar, O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistonning bir qismini o'z ichiga olgan.³

VII asr oxirida g'arbdan yangi qudratli dushman-Markaziy Osiyoni o'z tasarrufiga olgan arablar bilan bir necha to'qnashuvlar bo'lgan. Turk xoqonligi Movarounnahrda bostirib kirgan arab istilochilariga qarshi 710-yilda qo'shin yuboradi va Sug'd, Shosh,

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: "Шарк", 2000. -Б.81.

² Гумилев Л. Қадимги Турклар. -Т.: "Фан", 2007. -Б.39.

³ Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.141.

Farg'ona hokimlarining arablarga qarshi kurashida qatnashadi. 740-yillarga kelib Turk xoqonligi ham ichki, ham tashqi ziddiyatlarga duch keladi. Bilga xoqonning o'g'illari hukmdorligi davrida xoqonlik zaiflashadi. 742-744-yillarda uyg'ur, qarluq va basmil qabilalari birlashib, xoqonlikka hujum uyushtirishadi. 745-yilda ittifoqchilar Turk xoqonligining so'nggi hukmdori Baymey xoqonni o'ldirishadi va xoqonlik taxti uyg'urlar qo'liga o'tadi.¹

Ashiniylar sulolasi davrida davlat boshqaruv tizimi.

Xoqon-turk xoqonligida davlatning oliy hukmdori unvoniga ega bo'lgan. Xoqonlik nasldan naslga o'tib kelgan.

Elxon-Bumin xoqon jujanlar ustida qozonilgan to'la g'alaba sharafiga "elxon" unvoni bilan boshqargan.

Tavachi-hukmdorning muhim topshiriqlarini bajaruvchi yordamchisi, saroy amaldorlarini ustidan nazoratchi.

Dele (teginlar)-taxt vorisi yoki valiahd shahzodalar ular ma'lum bir hududni boshqarishgan.

Abag'asi-xoqonning amakisi va maslahatchisi hisoblanadi.

Cho'r-xoqonlik g'arbidagi o'n o'q qabila ittifoq dulu (tulis) qabila urug'lari sardori G'arbiy qanot amaldorlarini rahbari hisoblangan vazir darajasidagi amaldor.

Erkin-o'n o'q qabilalar ittifoqining besh nushibi urug'i sardorlari. Sharqiy qanot amaldorlarini rahbari hisoblangan vazir darajasidagi amaldor.

Fuli (ya'ni bo'ri)-xoqonning tan soqchilar guruhi.

Ag'achi-xoqonlikda xazinachi vazifasini bajaruvchi.

Imga-mol(soliq) yig'uvchi amaldor.

Otachi-tabiblar shunday atalgan.

Qam-Kohin, duoxon.

Toyin-toyun- budda jamoasida rohiblar shunday unvonga ega bo'lgan.

Damochi(tamg'achi)-xoqonlikka kelgan xatlarni nazorat qilgan va saqlagan

(arxivchilar). Xitoy sayyohi Syuan Szyan Sharqiy Turkistonning vassal hukmdorlar xatlarini xoqonga bergan paytda xoqon xatlarni diqqat

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедия. -Т.: 2000. -Б.687.

bilan kuzatgan va ko'zdan kechirgan ularni "damochi" (tamg'achi) deb ataluvchi kishiga saqlash uchun topshirganini yozadi.

Yalavas-elchi, xon bilan hududni bog'lab turuvchi xonning buyruqlarini xalqqa yetkazuvchi kishi.

Biyruq-shoh yonidagi katta mansab yoki unvon egalarini o'z joyiga o'tkazuvchi kishi.

So'zchi-vositachi hisoblanib ular amaldorlar o'rtasidagi munosabatlarni tashkillashtirgan.

Taysi-ulug' ustoz, muallim, o'qimishli, taniqli kishi qatorlarida kelgan.

Qarabash-qul, xizmatkor.

Og'ulan-asli "o'g'lon", hujjatlarda "qul bola" ma'nosida ham qo'llangan. Qul xizmatkor farzandi.

Barluq- "sud" ishlari fuqarolar ustidan amalga oshiriladigan ishlarni boshqargan.

Mahalliy boshqaruvdagi mansab va unvonlar.

Exu yoki yabg'u (jabg'u)-xoqon xonadoniga mansub bo'lib ma'lum bir hududni boshqargan. Taxtga da'vo qila olmagan. Lekin hukmdorning eng yaqin odami hisoblangan.

Tutun yoki Tudun-tutun hukmdorning joylardagi noibi, vakili, nazoratchisi

vazifasini ado etgan. Tutunlarning mahalliy hokimlar faoliyati ustidan nazorat qilib turishlaridan tashqari soliq va o'lpon yig'implari nazorati hamda ko'z-quloq bo'lib turganlar.

Bek-Bek ma'lum bir hududning hukmdori, ayrim manbalarda bu so'z "xo'jayin, ega" ma'nosida ham qo'llanilgan.

Silifa (eltabarlar)-bir elni boshqaruvchi harbiy noib tegindan keyingi ma'mur.

Tarxon-imtiyozli harbiy unvon xoqonning joylardagi maxsus vakili. "Imtiyozli harbiy amaldor" (xoqonning joylardagi mas'ul vakili) To'ng yabg'u-xoqon davrida kelgan Xitoy sayyohi Syuan Szyan hayratlangan voqealardan birida shunday deydi: "Xoqonning atrofida ipak chakmon kiygan va sochlari o'rilgan 200 ga yaqin "da-gan" (tarxon)deb ataluvchi sarkardalar joy olishgandi."

Eltabardan keyin turgan ma'mur.

Tumafa (tudunlar)-biron-bir vassal hududni boshqarib soliq yig'im-terimini boshqaradigan amaldor.

Tarqat-so'zi qadimgi turk davrida Buxoro ulusi hukmdorlari O'g'ul Tarqan nomiga nisbatan qo'llangan. Bu atama hokim, harbiy boshliq ma'nosini anglatgan.

Tutun-atamasi ham Farg'ona vodiysi hokimi ma'nosida Mug' hujjatlarida qo'llangan. Bu lavozim boshqaruvchi ma'nosini bildirgan.

Tudun-atamasi Choch (Toshkent) hokimiga nisbatan qo'llangan, bu mug' hujjatlarida uchraydi. Bu so'z ham ma'muriy boshliq ma'nosini bildirgan.

Ixshid-xoqonlikning farg'onadagi noibi.

Ixshid-xoqonlikning sug'ddagi noibi.

Malikshoh-xoqonlikning toxaristonning ishonchli vakili.

Xorazmshoh-Xorazmdagi xoqonlikning noibi.

Ixrid-Shahrisabzdagi xoqonlikning ishonchli vakili.

Xudod-xoqonlikning buxorodagi noibi.

Afshin-xoqonlikning ustrushonadagi noibi.

Budun-xoqonlikning chochdagi noibi.

Dabusshoh-Dabusiyadagi xoqonlikning noibi.

Dehqon-xoqonlikning eloqdagi noibi.

Tarxan-Sug'ddagi xoqonlikning noibi

Turk xoqonligining harbiy san'ati.

Turk xoqonligi armiyasining asosiy qismini otliq askarlar tashkil etgan, lekin uning tarkibida piyodalar ham bo'lgan. Jangchilar parchinlar qoplangan jang liboslari, sovutlar kiyishgan, qalqon, uzun va ingichka nayza, jangovar bolta va kamon bilan qurollanishgan. Chopuvchi qurolning yangi turi-qilich va dudama, uzun hamda og'ir qilich-tanlash paydo bo'lgan. Jangchilarga kiydirilgan choponning yoqalari yuqorida bo'lib engakka tegib turadi. Choponning uzunligi to boldirgacha yetadi. Tugmalari o'ng tomonda bo'lib, qadalganda choponning chap tomoni ustiga chiqadi.¹

Har bir otliq jangchi ixtiyorida kamida ikki yoki uchta ot bo'lgan, bu charchagan otlarni yangisiga almashtirish imkonini bergan. Ot ham zirhli abzal bilan himoyalangan. Turk armiyasi turli bo'linmalar o'nlik, yuzlik, minglik, o'n minglik-tumanlardan tashkil topgan. Tumanlarning

¹ Гумилев.Л. Қадимги Турклар. -Т.: "Фан", 2007. -Б.76.

ot dumi bog'langan, tepasida zarhal bo'ri boshi yoxud boshqa hayvon tasviri qo'yilgan uzun tayoqdan iborat o'z nishoni bo'lgan.

Turk jangchilari yengilmas kuch hisoblangan. Armiyada qattiq intizom o'rnatilgan. Jangovar harakatlar chog'ida ko'pincha qo'qqisdan hujum qilish hollari ko'p uchragan. Hujum, odatda tunda yoxud erta tongda, yov uyquga yotgan vaqtda amalga oshirilgan.¹ Turk otliq qo'shinlarining yuksak harakatchanligini e'tirof etgan mualliflar qayd qilishlaricha, "qarshilikka duch kelgach, ular tevarak-atrofga tarqalib ketishadi, ammo shunday tezlik bilan ortga qaytishadi va yana olg'a yelib, takroran tarqalishadi. Dushman ustiga ot qo'yib, orqalaridagi sadoqdan o'qlar olib, zudlik bilan kamondan o'qqa tutganlar. Soxta chekinish kabi taktik usuldan foydanishgan. Himoyalani chog'ida aylana bo'lib mudofaa qilish usulini qo'llashgan yoxud o'z o'tovlari orqasiga yashirinishgan".

Turklar zamonida jangning taqdirini otliq kamonchilar hal etardi, zirhli chavandozlar paydo bo'lishi ularni deyarli yo'qqa chiqardi. Qo'l jangida, agar dushman yengil qurollangan bo'lsa, turklar qurollangan otliqlari katta imkoniyatlarga ega bo'lar edi. Biroq ochiq jangda g'aroyib hunarlar ko'rsatadigan turk qo'shini, qamal qilishga mutlaqo vahshiy edilar, chunki bu holatda zirhli uchqur otliq jangchi kerak bo'lmasdi. Shahar qal'alari, kanddevorlar turk saltanati kengaytirishdagi asosiy to'g'anoq bo'ldi.² Kultegin yodnomasida yozilishicha olib borilgan janglar taqdirini og'ir qurollangan chavandozlarning yoyilishib, yopasiga qilingan hujumi hal etgan. Suvoriylar orasidagi masofa shu qadar sezilarli bo'lganki, amalda har bir jangchi o'z holiga tashlab qo'yilgan. Demak, jangning muvaffaqiyatli bo'lishi har bir jangchining shaxsiy tayyorgarligiga bog'liq bo'lgan.

Yakkama-yakka olishuv jangning muhim qismi bo'lgan. Agarda bahodirlar soni doimo ozligini e'tiborga olsak, mana shunday taktik usul bilan o'nta oddiy jangchidan ko'ra bitta bahodirni o'ldirishning ahamiyati naqadar katta bo'lganligi tushunarli bo'ladi. Bahodirlar qo'shinining zarbdor qismi bo'lib ularning o'limi odatda qo'shin

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. - Б.166.

² Гумилев.Л. Қадимги Турклар. -Т.: "Фан", 2007. -Б.78-79.

orasida sarosimalik tug'dirib, mag'lubiyatga olib kelgan. Biroq jang qilishning bunday sodda usullaridan boshqa, manyovir qilish-yonboshdan aylanib o'tish usuli ham bo'lgan.¹

Turk sarkardalari raqibni g'aflatda qoldirish usulidan keng foydalanganlar. Urush shafqatsiz suratda olib borilgan, ayol va bolalarga ham rahm qilinmagan. Ularni yoki qul qilishgan yoxud o'ldirishgan. Odatda, rivojlanishning ilk bosqichda bo'lgan xalqlarda qabilalararo urushlarda ayollar daxlsiz sanalgan.

Harbiy unvonlar va mansablar.

Xoqon yabg'u-muhim harbiy masalalarni hal etishda birinchi sarkarda.

Suboshi-qo'mondon, lashkarboshi bo'lgan.

Shad yoki Sha-o'n ming qo'shin qo'mondoni harbiy vazir. Xitoy manbalariga ko'ra eng oliy mansabdor hisoblangan, shunga yarasha saroy marosimlarida hukmdorning o'ng tomonidan joy olgan. Hukmdorning eng yaqin odami hisoblangan. Ko'kturk xoqonligi davrida qaram o'lkalarni shad nomli hukmdor boshqargan, o'sha hududda harbiy boshliq vazifasini ham bajargan. Shad so'zi yuqori mansab ma'nosini anglatgan.

Buyruq-Yabg'u amalidan keyingi harbiy mansab.

Chabish(suboshi)- "lashkarboshi" (qo'shin noziri) hisoblanadi.

Lashkarboshidan keying harbiy lavozim.

Tutuq-harbiy ma'muriyat boshlig'i.

Silifa(eltabarlar)-bir elni boshqaruvchi harbiy noib. Tegindan keyingi ma'mur.

Tumafa(tudunlar)-biron-bir vassal hududni boshqarib soliq yig'im-terimini boshqaradigan amaldor.

Sang (Sangin)- turk yozma obidalarida harbiy unvon tarzida uchraydi.

Su-qadimgi turkiy til yozma obidalarida qo'shin, cherik, lashkar ma'nosida qo'llangan.

¹ Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. - Б.167.

Turk xoqonligi hukmdorlarining hukmronligi yillari.

Turk xoqonligi (552-603) yillarida.

- ❖ Bumin elxon (552-553)
- ❖ Qoraxon (553-554)
- ❖ Muxan xoqon (554-574)
- ❖ Taspar xoqon (574-581)
- ❖ Nivar xoqon (581-587)
- ❖ Cho'rbug'u xoqon (587-588)
- ❖ Tunga Turon xoqon (588-600)
- ❖ Kumin Turi xoqon (600-603)

Sharqiy Turk xoqonligi (603-745) yillari.

- ❖ Kuni Turi xoqon (603-609)
- ❖ Sivar xoqon (609-619)
- ❖ Chuluk xoqon (619-621)
- ❖ Qora xoqon (621-630)
- ❖ Ashina Sunish (630-639)
- ❖ Sirba xoqon (639-646)
- ❖ Chibi xoqon (646-647)
- ❖ Ibi Tulu xoqon (647-653)
- ❖ Chinju yabg'u (653-659)
- ❖ Ashina Turchi (659-676)
- ❖ Tuchi xoqon (676-678)
- ❖ Ashina Nezuk xoqon (679-680)
- ❖ Ashina Inon xoqon (680-681)
- ❖ Ashina Qutlug' xoqon (682-692)
- ❖ Qapag'on xoqon (692-716)
- ❖ Bilga xoqon (716-734)
- ❖ Ashina Bilga xoqon (734-739)
- ❖ Bilga Qutlug' xoqon (739-741)
- ❖ Pankul xoqon (742)

G'arbiy turk xoqonlari (603-742) yillari.

- ❖ Istami xoqon (552-576)
- ❖ Bilga Tardu xoqon (576-600)
- ❖ Abo (576-593)
- ❖ Inal (593-600)
- ❖ Cho'lu xoqon (600-611)
- ❖ Shixay xoqon (611-618)
- ❖ To'ng Yabg'u xoqon (618-630)

- ❖ Si Yabg'u xoqon (630-633)
- ❖ Bagasha To'lis xoqon (633-634)
- ❖ Ishbara Tirish Tunga xoqon (634-639)
- ❖ Bahodir Yopo xoqon (639-640)
- ❖ Yopi Tulu xoqon (640-651)
- ❖ Ashina Alp xoqon (651-658)
- ❖ Ashina Mish xoqon (658-662)
- ❖ Ashina Bo'rin xoqon (662-666)
- ❖ Ashina To'rchi xoqon (671-679)
- ❖ Ashina Nezukbek xoqon (679-686)
- ❖ Ashina Yolchin xoqon (686-693)
- ❖ Ashina Xujilu xoqon (693-699)
- ❖ Ashina Kaydu xoqon (699-704)
- ❖ Ashina Shan xoqon (704-710)

Mavzu bo'yicha savollar.

1. Turk xalqi va atamasini shakllanishi davri haqida ma'lumot bering?
2. Turk xoqonliging qo'shni hududlarga nechanchi yilda bosqinchilik yurishlari uyushtirgan?
3. Turk xoqonligining ikkiga bo'linishi sabablari nimalardan iborat edi?
4. Turk xoqonligi davrida davlat boshqaruvi tizimi?
5. Turk xoqonligida harbiy san'at haqida ma'lumot bering?
6. Turk xoqonlarining hukmronlik yillarini ayting?
7. Sharqiy turk xoqonlarining hukmronlik yillarini ayting?
8. G'arbiy turk xoqonlarining hukmronlik yillarini ayting?
9. Turk xoqonligidagi harbiy mansab va unvonlar haqida malumot bering?
10. Turk xoqonligidagi mahalliy boshqaruvdagi mansab va unvonlar?

Foydalanilganlar adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahimova.A, Isakova. M.I, Suleymanova. Z.M. Davlat muassasalari tarixi. -T.: "Sharq", 2007.
2. Otaxo'jayev.A Ilk o'rta asrlar markaziy sivilizatsiyasida turk-sug'd munosabatlar. -T.: "ART-FLEX", 2010.
3. Сагдуллаев.А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбалари. -Т.: "Ўқитувчи", 1996.

4. Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Ҳ. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: “Академия”, 2000.
5. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: “Шарқ”, 2000.
6. Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012.
7. Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018.
8. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. -Т.: “Чўлпон”, 1995.
9. Василев.С.Л. История Востока. “Москва”, 1998
10. Гумилев.Л. Қадимги Турклар. -Т.: “Фан”, 2007.
11. М.Қошғарий. Туркий сўзлар девони. II том. -Т.: “Ўзбекистон ССР Фанлар академию нашриёти”, 1963.
12. Mahmudov.Q. Qadimgi Turkiston. -Т.: “Ijod Dunyosi”, 2003.
13. Содиков.Қ. Туркий хужжатчилик тарихидан. -Т.: 2014.
14. Shamsuddinov.R, Karimov.SH. Vatan tarixi. -Т.: “Sharq”, 2010.
15. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. -Т.: 2000.
16. Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машхур сулолалари, -Т.: 2013.

2-MAVZU: ARABLAR XALIFALIGINING DAVLAT BOSHQARUV TIZIMI, HARBIY VA SIYOSIY TARIXI.

Reja:

1. Arab xalifaligining siyosiy tarixi.
2. Arablar davrida davlat boshqaruvidagi lavozimlar va unvonlar ta'rifi.
3. Mahalliy boshqaruvdagi mansab va unvonlar.
4. Arab xalifaligi davri harbiy san'ati va jang taktikalari.
5. Xalifalarning hukmronlik yillari.

Tayanch iboralar:

Xalifa, Ummaviylar, Abbosiylar, amir, ministr, Qutayba, Hijoz, Abu Muslim, Poykand, Yazid, Xunez, movarounnahr, qirot, sadr, said, “yordam kuni”, samum.

Arab xalifaligining siyosiy tarixi.

VI asrning birinchi yarmida Arabiston yarimorolida asosini ko'chmanchi seliy qabilalari tashkil etgan Arab xalifaligi paydo bo'ladi. Arabiston yarim orolida islom dinini yoyish orqali mustahkamlangan bu davlat VII asrning boshlaridan boshlab o'z hududlarini g'arb va sharq tomonga kengaytirish harakatini boshladi. Xususan, 642-yilda Naxavanddagi jangda Eron sosoniylari tor-mor etilgach O'rta Osiyo yerlariga hujum uchun imkoniyat yaratiladi.¹

650-yilda arablarni Sug'diyona, Toxariston, Xorazmning hosildor yerlari o'ziga jalb etdi. Avvaliga ular Xurosonda talonchilik yurishlarini boshlashdi.² Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligida 651-yilda Marvni egallash bilan boshlandi. Arablar Amudaryodan shimolda joylashgan yerlarga “Movarounnahr”, ya'ni “daryoning ortidagi yerlar” deb nom berishadi. Narshaxiy va arab muallifi Yoqut bergan ma'lumotlarga ko'ra, Muhammad payg'ambarning shaxsan o'zi Movaraunnahrni bo'ysundirishni muqaddas deb hisoblagan va islomga e'tiqod etuvchilarni bu muqaddas ishga da'vat etgan. 652-yilda arablar Balx shahrini egallashga muvaffaq bo'ldilar. O'sha yili Amudaryodan o'tib Movaraunnahrga hujum qilish rejasi arablar uchun

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.151.

² Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: “Фан”, 1992. -Б.72.

muvaffaqiyatsiz tugaydi. Ammo, Xuroson noibi Abdulloh ibn Amir 652-yilda Chag'aniyonni egallashga muvaffaq bo'ldi. Bu esa ilk bor Movarounnahr yerlarini egallash edi. 654-yilda Sug'ddagi Maymurg' qal'asiga arablarning birinchi hujumi bo'ladi. 657-yilda arablar Chag'aniyonga qayta yurish qilib eftalitlarga kuchli zarbalar berdilar. Arablar keng miqyosidagi hujumlarga tayyorgarlik ko'ra boshlagan edilar. Manbalarning ma'lumot berishicha, Movarounnahrda yurish qilishdagi harbiy-siyosiy tayyorgarlikdan biri xalifalikning Basra va Kufa shaharlaridan 50 ming arab oilasi ko'chirib keltirilishi va Xurosonning turli shaharlariga garnizon sifatida joylashtirilishi bo'ldi.

673-yilning oxiri 674-yilning boshlarida arablarning Xurosondagi noibi Ubaydulloh ibn Ziyod Movarounnahrda hujum qilib Romitan va Poykandni

egallaydi hamda Buxoro shahrini qamal qiladi. Ammo, buxoroliklar va turklarning ittifoqchi qo'shinlaridan qattiq qarshilikka uchragach, sulh tuzishga majbur bo'ladi.

676-yilda Xurosonning yangi noibi Said ibn Usmon Buxoroga yurish qilib Buxoro malikasi Xutakxotun qo'shinlarini tor-mor etadi va Samarqandga hujum boshlaydi. Ammo, bir oy davom etgach bu urushda sug'diylar arablarga qattiq qarshilik ko'rsatdilar. Natijada arablar sulh tuzib orqaga qaytadilar va yo'l-yo'lakay Termizni talon-taroj etadilar. 683-yilda xalifa Yazid vafot etganidan so'ng xalifalikda toj-u taxt uchun kurash boshlanib ketadi. Bunday vaziyatda arablar yana Movarounnahrda hujum qilishdan deyarli to'xtab, o'z ichki nizolari bilan band bo'lib qoladilar. Xalifa Abdulmalik ibn Marvon (685-705-yil) davrida o'zaro ichki kurashlarga chek qo'yilib arablar Movarounnahrda jiddiy harbiy harakatlar boshladilar. Umuman olganda, arablarning yarim asr davomida Xuroson noiblari Abdulloh ibn Amir, Ubaydulloh ibn Ziyod, Sayd ibn Usmon, Salmo ibn Ziyod kabilar tomonidan uyushtirilgan hujumlar talon-taroj qilish, o'lkadagi harbiy-siyosiy vaziyatni o'rganish, boyliklarini olib ketish maqsadida uyushtirilgan edi. 705-yil Qutayba ibn Muslim Xuroson noibi etib tayinlangach, Movarounnahrni butunlay bosib olish harakati boshlanadi. O'rta Osiyodagi siyosiy parokandalik va kichik davlatlarning bir-birlari bilan tez-tez nizolarga borib turishi Qutaybaga

nihoyatda qo'l kelgan edi.¹ 706-yilda u katta qo'shin bilan Movarounnahrğa yurish boshladi va Poykand shahri 15 kunlik qamaldan so'ng egallandi. Arablarga qarshi turklar, sug'diylar umuman, mahalliy aholi o'zaro ittifoq tuzishga erishgan bo'lsa-da, Qutayba nayrang yo'li bilan bu ittifoqni buzishga muvaffaq bo'ldi va 708-709-yillarda Buxoro va uning atroflariga bir necha marta yurishlar qilib Buxoroni zabt etdi.² Qutayba 710-yilda Shuman, Nasaf va Keshni egalladi. 710-712-yillarda Samarqand ixshidi Tarxun va Xorazmshoh Hurzod Qutayba bilan sulhi tuzib unga yirik miqdorda boj to'laydilar. Ammo, Samarqand aholisining tovon to'lashga qarshilik ko'rsatishi, norozolik natijasida Tarxunning taxtdan ketishi va o'limi, Sug'd podshosi va Samarqandga hujumlari uchun bahona bo'lgan edi. Shuningdek, Qutayba "Tarxunning o'limi uchun qasd olaman", deb e'lon qildi va Samarqandga hujum uyushtirib, 712-yilda uni bosib oldi. Mug' tog'i hujjatlarining ma'lumot berishicha, 712-713-yillarda So'g'd, Choch, Farg'ona va Panjikent hokimlari arablarga qarshi ittifoq tuzib vaqtincha g'alabalarga erishgan bo'lsada Qutayba bu ittifoqqa rahna solib ularni tor-mor etishga muvaffaq bo'ldi. 714-yilda Qutayba ibn Muslim turklardan kelayotgan yordam kuchini to'xtatib qo'yish maqsadida Choch vohasiga qayta bostirib kirdi va Isfijobni egalladi. 715-yilda Qutayba Farg'onaga ikkinchi marotaba yurish uyushtiradi.³ Shu yili Qutayba o'ziga dushman bo'lgan xalifa Sulaymonga qarshi isyon ko'taradi va mag'lubiyatga uchrab, o'ldiriladi. Shunday qilib, arablar qisqa muddat ichida Movarounnahr hududlarini bosib oldilar-u, buning sabablari quyidagilar edi:

- O'lkada hukm surayotgan siyosiy tarqoqlik va mahalliy hukmdorlarning o'zaro kurashlari arablarga juda qo'l kelgan edi. Chunki, parokanda va siyosiy jihatdan tarqoq hududlarni alohida-alohida zabt etish Qutayba uchun qulay edi.

- O'zaro birlashish harakatida bo'lgan va ittifoqchilik uchun harakat qilgan mahalliy hokimlar orasiga Qutayba turli nayranglar bilan rahna solishga erishgan edi.

¹ Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Х. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: "Академия", 2000. -Б.72.

² Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.152.

³ Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Х. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: "Академия", 2000. -Б.73.

- Arablar o'zaro kurashayotgan hokimlarning biriga ikkinchisini yengishi uchun yordam ko'rsatib, keyin ularning har ikkisini ham birin-ketin bo'ysundiradilar. Misol uchun, Sug'dni zabt etishda Qutayba arab qo'shini bilan bir qatorda Xorazm, Buxoro va Nasafning kuchlaridan foydalangan edi.

- Arablar Movarounnahrda qadar juda katta hududlarni bosib olgan bo'lib, katta boylik va harbiy zahiralarga ega edilar. Arablar qo'shiniga muntazam ravishda bosib olingan yerlar va ichki viloyatlardan yangi harbiy kuchlar safarbar qilinib turilar edi.¹

Muhammad (s.a.v) ning amakilari Abbos avlodlari. Abu Muslim qo'zg'oloni natijasida hokimiyat tepasiga kelgan. Dastlabki poytaxti-Kufa shahri "Saffoh" ("Xunez") laqabi bilan mashhur bo'lgan Abul Abbos Abdulloh sulolalarning birinchi xalifasi edi. Ikkinchi xalifa Saffohning ukasi Abu Ja'far Mansur (754-775) Bag'dod shahriga asos solib, poytaxtni shu yerga ko'chirdi. Buxoro amiri buyrug'i bilan musulmonlar 776-yil aprelida katta qo'shin bilan Narshax devorlari tagiga keldilar. 783-yilda Muqanna joylashgan qal'ani egallaydilar.² Shu qo'zg'olonlar orqali xalifalik inqirozi seziladi. IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab abbosiylar xalifaligi zaiflasha boshladi. X asrning boshiga kelib faqat Bag'dod va uning atroflarigina siyosiy hokimiyat abbosiylar qo'lida qoladi. Harbiy kuchlar turk sarkardalariga qo'lga o'tadi. Ular xohlagan vaqtlarida xalifalarni almashtira olar edilar. X asrning o'rtalariga kelib abbosiylar siyosiy hokimiyatni tamoman qo'ldan boy berib, musulmonlarning diniy xalifasigina bo'lib qoldilar. Erondagi buvayhiylar (945) Bag'dodni o'z qo'lga oldi, lekin ular abbosiylarning mavqei bilan hisoblashar edi. Bag'dod saljuqiylar tomonidan bosib olingandan keyin abbosiylar siyosiy hukmronligi qisman tiklandi va dinning mavqei mustahkamlandi. 1258-yil mo'g'ullar Bag'dodni vayron qilib, abbosiylarni tamoman tor-mor keltirdi. Mo'g'ul xoni Xuloku buyrug'i bilan abbosiy xalifalarning so'nggisi-Mustasim qatl etildi. Abbosiylar sulolasining qolgan vakillari esa Misrga qochdi.

Arablar davrida davlat boshqaruvidagi lavozimlar va unvonlar ta'rifi.

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.153-154.

² Баракаев.Ж, Ҳайдаров.Й. Бухоро тарихи. -Т.: "Ўқитувчи", 1991. -Б. 26-28.

Xalifa-davlat boshlig'i. Ya'ni "o'rinbosar" deb atalgan avvaliga saylangan keyinchalik sulolaviy boshqaruv bo'lgan.

Vazir ul vuzaro (ulug' vazir)-xalifalikdagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal etishda rahbarlik qilgan.

Amir ul-umaro-xalifalikdagi barcha harbiy ishlarni boshqarish uni qo'lida bo'lgan.

Sohibi xaros-xalifaning buyruq va farmonlari bajaruvchilar unga tobe hukmdorlar. Sohibi xaros degan nom bilan aytilgan.

Ministr-xalifa shaxsan tayinlagan "rais-ud-devon" devonlarni boshqaruvchi shaxs.

Shayx ul-islom-eng yuqori pog'onada turuvchi huquqshunos hisoblangan.

Muftiy-ayrim mamlakatlarda fatvo (dunyoviy hukmdorlarni qarorlari va farmonlarini yozma ravishda tasdiqlash) beruvchi, qaror chiqaruvchi, sud ishlarini amalga oshirgan oliy martabali shaxs sanalgan.

Mujtahil-oliy darajaga erishgan ilm sohibi, ya'ni ijthod (oliy qonun ilmi) ni egallagan shaxs bo'lgan.

Qozi-murosli vaziyatlarni yechish uchun unga murojat qilingan. Yoki sud ishlari boshqarar va tortishuvli vaziyatlarni yechuvchi amaldordir.

Said- payg'ambarimiz avlodlari hisoblanib shahar yoki qabilalar ittifoqining rahbari bo'lgan.

Qirot-pul birligi. Keyinchalik xazina eshigi boshlig'i lavozimi bo'lgan.

Sadr-vaqf mulklari boshqaruvi bilan shug'ullangan diniy lavozim.

Mahalliy boshqaruvdagi mansab va unvonlar.

Amir-viloyat dehqonlari yirik yer egalari xalifalik noibining mahalliy aholi orasidan bo'lgan vakiliga bo'ysungan. Ular amir unvoniga ega hisoblanar edi.

Noib-zabt etilgan davlatlar hududi arab xalifaligi viloyatlariga aylantirilib ularni noiblar boshqargan. Viloyat noiblarini lavozimga tayinlash yoki lavozimdan bo'shatish xalifa ixtiyorida bo'lgan.

Omil-Bag'doddan maxsus soliq yig'uvchi viloyat markazlariga kelib soliqlarni o'zi to'plab ketgan.

Arab xalifaligi davri harbiy san'ati.

Arablar qadimdan jangovarliklari bilan shuhrat qozonganlar, chunki qarindosh-urug'chilik munosabatlari ularni jangda jipslashtirgan. Har bir balog'at yoshiga yetgan arab jangchi bo'lgan. Shayxlar va saidlar o'zlarining jasurliklari va uddaburonliklari bilan mashhur bo'lib, ularning kichik harbiy lashkarlari bo'lgan. Bu kichik harbiy qismlar keyinchalik xalifa hokimiyati vujudga kelishiga imkon yaratgan.

Ot sotib olish va uni boqishga har bir arabning ham qurbi yetmagan, shuning uchun arab xalifaligi qo'shini tarkibida piyodalar ham bo'lgan. Arablar piyodalar va otliq qo'shin yurishini jadallashtirish uchun tuyalardan foydalanganlar. Tuyalar itoatgo'y bo'lib, samum (qum bo'ron) paytida yerlar sotib olib go'yo tirik to'siq rolini o'ynagan. Tuyalarda jang qiluvchi askaralar uzun nayzalar bilan qurollanganlar.

Arab suvoriysining to'liq qurol-aslahasi ancha boy va turli-tuman bo'lgan. Jangchining ikkita mustahkam va zo'r kamoni, sadog'ida uchi o'tkir paykonli 30 ta o'qi bo'lishi, bambuk yog'ochidan qilingan uzun nayzasi, nayza uchi yaxshi temirdan yasalishi, chetlari o'tkir bo'lgan irg'ituvchi disk, sanchuvchi va chopuvchi o'tkir qilich, jangovar gurzi yoki ikki tig'li bolta, ikki xurjunda 30 ta toshi bo'lishi shart edi. Jangchining mudofaa aslahasi sovut, qalpoq ustidan kiyiladigan dubulg'a, ikki tirsakband, ikki tizzaband va ikki son yopqichdan iborat edi. Otlarga yurish oldidan og'ir taqalar qoqilgan. Arab jangchilarining jangovar qilichlari shu qadar o'tkir ediki, dushman otini qoq ikkiga bo'lib yuborardi.

Arablar urushda pistirma, chopqun va qo'qqisdan, tong saharda, uyqu shirin paytida qilinadigan hujum qilish usullaridan keng foydalanganlar.

Arablar qo'shini VII asrning birinchi yarmida ayrim qabila va urug'lardan tashkil qilingan lashkarlardan iborat edi. Arab qo'shini miqdori manbalarda odatda juda ham bo'rttirib ko'rsatiladi. Amalda qo'shin soni bir necha ming, kamdan kam hollarda o'n minglab jangchini tashkil qilgan. Qutayba 20 ming sonli o'z qo'shinini ukasi Abdurahmon boshchiligida Samarqandni qiyinchiliksiz zabt etdi.¹

¹ Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: “Фан”, 1992. -Б.74.

Arablar harbiy harakatlar natijasida aholining bir qismi halok bo'ldi, bir qismi asirga olindi. Barcha shahar va qishloqlarda o'z harbiy garnizonlarini joylashtirgan arablar, shu harbiy kuchlarga tayanib aholidan turli soliqlar undirishar, ularni turli jamoa ishlariga safarbar qilishar edi.¹

Arab qo'shini o'nlik tizimi asosida tuzilgan. Eng yirik harbiy qo'shilma soni 10 ming kishidan iborat bo'lib, uning tepasida amir turgan. Bu qo'shin 10 ta harbiy qismdan tashkil topgan. Ular yuzliklarga ajratilib, tepasida maxsus boshliqlar bo'lgan. Har bir yuztalik ikkita ellik kishilik qismga ajratilgan. Eng kichik harbiy bo'linma o'nlikdan iborat bo'lgan.

Arab qo'shini safarga chiqqanda uning tarkibiy tuzilishi avang'or, asosiy kuchlar va arergarddan iborat bo'lgan. Masalan, 636-yilning bahorida Said ibn Abu Baqqos sosoniylar qo'shinini o'nta jangovar guruhga ajratib, ular tepasiga tegishli qo'mondonlarni qo'ygan. Quyida musulmonlarning ana shu o'nta guruhning nomlari keltiriladi: a) al-muqadama, avangard. b) al-maymana, o'ng qanot. v) al-maysara, so'l qanot. s) al-qalb, markaz. d) as-soqa, qo'shining orqa tomoni. e) at-talay, razvetka maqsadida foydalaniladigan kichik otliq bo'limma. j) ar-rajl, k) ar-rukban, yuklarni tashish uchun mo'ljalangan tuyalar karvoni. g) al-mujarrad, nayzalar bilan qurollangan zahiradagi maxsus otliq qism. y) al-muramiya, kamonchilar qismi.

Arablar jang taktikalari.

Dushmanga yaqinlashganda avang'or otliq qo'shin jangni boshlab, asta-sekin o'zlarining asosiy kuchlari tomon chekingan. Bu paytda og'ir piyodalar saflangan. Piyodalar bir oyoqlarida tiz cho'kib, dushmanning o'q va nayzalaridan o'zlarini qalqonlar yordamida himoya qilishgan. Ular o'zlarining uzun nayzalarini yaqinlashayotgan dushmanga qarata qiyshaytirib yerga sanchib qo'yganlar. Kamonchilar og'ir piyodalar ortida joylashib ularning boshlari uzra hujum qilayotgan dushmanni o'qqa tutganlar. Arablarning jangovar tartibi front bo'ylab va tomonga qarab taqsimlangan. Besh qator bo'lib saf tortgan har bir qatorning o'zining alohida nomi bo'lgan: birinchi qator "it hurishi tonggi" suvoriylarning sochma safidan tashkil topgan; ikkinchi qator

¹ Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. - Б.153.

“yordam kuni”; uchinchi “larzaga keltiruv kecha” qatorlar asosiy kuchlar bo’lib, suvoriylar kolonnasi yoxud shaxmat tartibida joylashgan piyodalar falangasidan iborat edi; to’rtinchi qatorga umumiy zahira-saralangan askarlar kirib, ular asosiy bayrog’ tug’ni himoya qilishgan; beshinchi qator bu umumiy zahira faqat juda zarur hollardagina jangga kirgan.

Jangni birinchi qator boshlagan, u dushman qo’shinini tuzdirib yuborishga, kuchini sindirishga intilgan. Arablarning asosiy kuchlari mudofaa janggi olib borishni afzal ko’rib, bu bilan yengil otliq qo’shin va piyodalar harakati uchun tayanchi xizmatini o’tagan. Arab qo’shinlari jangda sabr-matonatli bo’lgan. Ular odatda dushman jangovar tartibining qanotlarini qamrab olishga intilganlar. Dushman holda toygach, ular umumiy hujumga o’tganlar, so’ngra uni batamom yakson etmagunga qadar taqib etganlar, taqibni otliq qo’shin qilgan.¹

Harbiy intizomni mustahkamlashda islomning roli katta bo’lgan. Arablar jangchining jangovarlik qobiliyatini tarbiyalashga katta e’tibor berganlar. Mana shunday sifatlarni tarbiyalash vositalaridan biri ov bo’lgan. XII asr arab muallifi Usoma ibn Munqiz o’zining otasi to’g’risida bunday deb yozadi: “Ov qilish uning ko’ngil ochish mashg’uloti edi. Uning jang qilish, franklar bilan urushishdan va Olloh taoloning kitobini qayta ko’chirishdan o’zga ishi bo’lmagan”. Shuni qayd etish lozimki, arablar vizantiyaliklar, slavyanlar, forslar, hindlar, Markaziy Osiyo xalqlari va xitoyliklar harbiy san’atidan ko’p narsani olib o’zlashtirganlar.²

Xalifalar hukmronlik yillari (11-40) yoki 632-661 yillari.

- ❖ Abu Bakr (632-634) yoki (11-13)
- ❖ Umar ibn Xattob (634-644) yoki (13-23)
- ❖ Usmon ibn Affon (644-656) yoki (23-35)
- ❖ Ali ibn Abu Tolib (656-661) yoki (35-40)

Ummaviy xalifalar (41-132) yoki (661-750) yillari.

- ❖ Muoviya I ibn Abu Sufyon (661-680) yoki (41-60)
- ❖ Yazid I (680-683) yoki (60-64)
- ❖ Muoviya II (683-684) yoki (64)

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. - Б.204.

² Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. - Б.205.

- ❖ Marvon I ibn Xakam (684-685) yoki (64-65)
- ❖ Abdulmalik (685-705) yoki (65-86)
- ❖ Al-Valid I (705-715) yoki (86-96)
- ❖ Sulaymon (715-717) yoki (96-99)
- ❖ Umar ibn Abdulaziz (717-720) yoki (99-101)
- ❖ Yazid II (720-724) yoki (101-105)
- ❖ Xishom (724-743) yoki (105-125)
- ❖ Al-Valid II (743-744) yoki (125-126)
- ❖ Yazid III (744) yoki (126)
- ❖ Ibrohim (744) yoki (126)
- ❖ Marvon II Himor (744-750) yoki (127-132)
- Abbosiylar xalifalari (749-1258) yoki (132-656) yillari.**
- ❖ As-Saffoh (749-754) yoki (132-136)
- ❖ Al-Mansur (754-775) yoki (136-158)
- ❖ Al-Mahdiy (775-785) yoki (158-169)
- ❖ Al-Hodiy (785-786) yoki (169-170)
- ❖ Horun ar-Rashid (786-809) yoki (170-193)
- ❖ Al-Amin (809-813) yoki (193-198)
- ❖ Al-Ma'mun (813-819) yoki (198-203)
- ❖ Ibrohim ibn al-Mahdiy (819-833) yoki (203-218)
- ❖ Al-Mutasim (833-842) yoki (218-227)
- ❖ Al-Vasiq (842-847) yoki (227-232)
- ❖ Al-Mutavakkil (847-861) yoki (232-247)
- ❖ Al-Muntasir (861-862) yoki (247-248)
- ❖ Al-Mustain (862-866) yoki (248-252)
- ❖ Al-Mutazz (866-869) yoki (252-255)
- ❖ Al-Muhtadiy (869-870) yoki (255-256)
- ❖ Al-Mutadim (870-892) yoki (256-279)
- ❖ Al-Mutazid (892-902) yoki (279-289)
- ❖ Al-Muqtafiy (902-908) yoki (289-295)
- ❖ Al-Muqtadir (908-932) yoki (295-320)
- ❖ Al-Qohir (932-934) yoki (320-322)
- ❖ Al-Roziy (934-940) yoki (322-329)
- ❖ Al-Muttafiy (940-944) yoki (329-333)
- ❖ Al-Mustaqfiy (944-946) yoki (333-334)
- ❖ Al-Muti (946-974) yoki (334-363)
- ❖ At-Toyi (974-991) yoki (363-381)
- ❖ Al-Qodir (991-1031) yoki (381-422)

- ❖ Al-Qoyim (1031-1075) yoki (422-467)
- ❖ Al-Muqgadiy (1075-1094) yoki (467-487)
- ❖ Al-Muztazxir (1094-1118) yoki (487-512)
- ❖ Al-Mustarshid (1118-1135) yoki (512-529)
- ❖ Ar-Rashid (1135-1136) yoki (529-530)
- ❖ Al-Muqtadiy (1136-1160) yoki (530-555)
- ❖ Al-Mustanjid (1160-1170) yoki (555-566)
- ❖ Al-Mustaziy (1170-1180) yoki (566-575)
- ❖ An-Nosir (1180-1125) yoki (575-622)
- ❖ Az-Zohir (1225-1226) yoki (622-623)
- ❖ Al-Mustansir (1226-1242) yoki (623-640)
- ❖ Al-Mustasim (1242-1258) yoki (640-656)

Mo'g'ullar tomonidan Bag'dod vayron qilinishi bilan arab xalifaligi tugatildi.

Mavzu bo'yicha savollar.

1. Islom dini vujudga kelishi va rivojlanishi haqida ma'lumot bering?
2. Xalifalikning hududini kengaytirish uchun qaysi hududlarga bosqinchilik yurishlarini uyushtirgan?
3. Xalifalik davrida boshqaruv tizimi qay tartibda amalga oshirilgan edi?
4. Xalifalikdagi harbiylarga berilgan e'tibor haqida ma'lumot bering?
5. Xalifalarning hukumronlik yillarini ayting?
6. Xalifalikdagi jang taktikalari haqida qisqacha ma'lumot bering?
7. Abbosiy xalifalarning hukumronlik yillarini yozing?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahimova. N. A, Isakova. M.S, Suleymanova.Z.M. Davlat muassasalari tarixi. -T.: "Sharq", 2007.
2. Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992.
3. Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Х. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: "Академия", 2000.
4. Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. - Т.: 2012.
5. Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018.
6. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёҳуд Мовароуннаҳр тарихи. -Т.: "Ғафур Ғулом", 1990.

7. Shamsuddinov.R, Karimov.SH. Vatan tarixi. -T.: “Sharq”, 2010.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. -Т.: 2000.
9. Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машхур сулолалари, “Академия” -Т.: 2013.

3-MAVZU: TOHIRIYLAR DAVLATI DAVRIDAGI DAVLAT BOSHQARUV TIZIMI, HARBIY VA SIYOSIY TARIXI

Reja:

1. Tohiriylar davlatining siyosiy tarixi.
2. Tohiriylar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy tarixi.
3. Tohiriylar davlatining davlat boshqaruvidagi unvon va mansablar.

Tayanch iboralar:

Ma'mun, Hirot, Horun ar-Rashid, Tohir ibn Husayn, sohibi xaros, hokim, garnizon, Seyiston, Ko'histon, qozi.

Tohiriylar davlatining siyosiy tarixi.

Bu sulolaning ilk vakili Rozilik ibn Sayqal Horun ar-Rashid davrida Seyiston hokimi Abumuhammad Talx ibn Abdulloh qo'lida xizmat qilgan. Uning Musab, Husayn va Tohir degan o'g'illari bo'lib, keyinroq Tohir Hirotidagi Bo'shang shahrining hokimi bo'ladi. Ma'lumki, Horun ar-Rashid vafotidan so'ng uning katta o'g'li Amin xalifa bo'ladi. Ammo Horun ar-Rashidning kichik o'g'li Ma'mun (Ma'mun-laqabi, asli ismi Abdullo) ham taxtga da'vogar edi. Shu bois 811-yildan boshlab aka-ukalar o'rtasida toj-u taxt uchun kurash boshlandi.¹ Ushbu kurashda Tohir ibn Husayn Ma'mun qo'shinlariga boshchilik qilib 813-yilda Bag'dod shahrini egallaydi va Ma'mun xalifalik taxtiga o'tiradi. Ma'mun xalifa bo'lib olgach (813-833) Tohir ibn Husayn tez orada xalifalikning eng nufuzli kishilaridan biriga aylanadi va 815-yildan boshlab xalifalik qo'shinlarining bosh sarkardasi lavozimida ishlaydi.²

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.158.

² Ўша жойдан -Б.158-159.

821-yilda xalifa Ma'mun Tohir ibn Husaynni Xuroson viloyatiga noib etib tayinlaydi. Tohir Xuroson noibligining poytaxti qilib Nishopur shahrini tanladi. U Xuroson va O'rta Osiyo viloyatlarini (Tabariston, Jurjon, Ray, Kirmon, Xuroson, Seyiston, Movarounnahr janubi) mustaqil hokim sifatida boshqarib, 822-yilda xalifa nomini xutba namoziga qo'shib o'qishni taqiqladi. Bu esa ochiqdan ochiq xalifadan o'zini mustaqil deb e'lon qilishni taqiqladi. Taxmin qilishlaricha, bu holat xalifaning o'z noiblari ustidan siyosiy hukmdorligini mustahkam tutishga intilishidan dalolat beradi.

Yuqoridagi voqeadan qat'i nazar, xalifa Ma'mun Tohirning o'g'li Talxa ibn Tohir Xuroson noibi etib tayinlaydi. Zamonaviy adabiyotlarda berilishicha, mahalliy sulola vakillarini noib bo'lib qolganligining sababi, xalifalikning aynan mahalliy hukmdorlarning kuchidan arablarga qarshi qo'zg'olonlarni bostirishida foydalanishi edi. Shuningdek, Xuroson noibining muhim vazifalaridan yana biri o'ziga qarashli hududlarga ayrim viloyat hokimlarini saylash bo'lgan. Jumladan, Tohir ibn Husaynning o'zi Somoniylarni Samarqand, Farg'ona va Shoshga hokim bo'lishlarini rasman tasdiqlagan. O'sha davrda Xuroson noibligiga quyidagi viloyatlar kirgan edi: Movarounnahr, Xorazm, Seyiston, Ko'histon, Kermon, Ko'mis, Tabariston va Jurjon. Ular hajmiga ko'ra katta va kichik tumanlardan iborat bo'lgan.

Tohiriylar mustahkam hokimiyat yaratish va qishloq xo'jaligini tartibga solish borasida jiddiy chora-tadbirlarni amalga oshirdilar. Ular yangi kanallar bunyod etib suvdan foydalanishni yaxshilash choralarini ko'rdilar. Abdulloh ibn Tohirning buyrug'i bilan o'lkadagi yirik qonunshunoslar sug'orish uchun foydalaniladigan suv taqsimoti qonunlari to'plami Kitob al-kuniyni tuzdilar. Ushbu qonunlar yuzlab yillar mobaynida Movarounnahrda suvdan foydalanishdagi bahs-munozaralarni hal etishda asos bo'lib xizmat qilgan.

Tohiriylar shunday ijtimoiy-iqtisodiy siyosiy yuritganlarki, bu siyosat asosan aholining hukmron tabaqalarning qo'llab-quvvatlashga qaratilgan edi. Misol uchun, bizga qadar saqlangan Tohir ibn Husaynning o'g'li Abdullohga yozgan xatida shunday deyiladi: "Shuni bilginki, boylik ko'payib xazina to'lib toshganda ham u daromad keltirmaydi. U fuqaro zarurati, ular haq-huquqlarini ado etishga, ularni tashvish va qarzlardan ozod etish uchun sarflangan taqdirdagina ko'payadi, ortib boradi; bu bilan xalq ommasining e'tibori qozoniladi;

shu bilan xalq farovonligi ta'minlansa, bu hokimlarga zeb beradi, davronning emin-erkinligi shu bo'ladi, shuhrat va qudrat bag'ishlaydi; shu bilan birga agar shunday ish yuritsang, yer solig'ini katta miqdorda undirish imoniyatiga ega bo'lsang va boyliging ortadi, kuch-qudrat egasi bo'lasan, qo'shin saqlaysan va hammani o'zingga maftun etasan". Tohir o'z o'g'lini mana shunday "mohirona" siyosat yurgizishga chaqiradi hamda Abdulloh ibn Tohir qaysidir ma'noda otasining maslahatlariga amal qilgan edi.

O'z davrida Abdulloh yirik yer egalari va davlat amaldorlari tomonidan ayrim yerlardagi dehqonlarga nisbatan bo'layotgan nohaqliklarni imkoniyat darajasida cheklashga harakat qildi. U dehqonlarning ahvolini birmuncha tartibga soluvchi maxsus farmon e'lon qildi. Manbalarning guvohlik berishicha, bu farmonda jumladan shunday deyiladi: "Oллоh bizni ularning qo'li bilan boshqaradi, bizni ularning og'zi bilan olqishlaydi va ularga ozor berishni taqiqlaydi". Albatta, bu bilan Abdulloh butunlay ziroatkor-dehqonlarning manfaatlarini himoya qiluvchi hukmdor bo'lgan, deb bo'lmaydi. U "dehqonlarga ozor bermaslikni" talab qilishiga sabab, busiz davlat xazinasiga yetarli soliq kelib tushmas edi.

Ahvolni yaxshilash uchun ayrim harakatlar qilishgan bo'lishiga qaramay, Tohiriylar davrida aholi ko'pgina qatlamlarining ayniqsa, ziroatkor-dehqonlarning ahvoli og'ir bo'lib qolaverdi. Misol uchun, 844-yilda Abdulloh ibn Tohir ziroatkor-dehqonlardan olingan xirojdan 48 mln. dirham to'plagan edi. Soliqlarning ko'pligi dehqonlarning qo'zg'olon ko'tarishiga olib kelgan, Tohiriylar bu qo'zg'olonlarni shafqatsizlarcha bostirib turganlar. Bu hol ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlar bir qadar saqlanib qolganligini ko'rsatadi.¹

Manbalarda Tohiriylarning islomlashtirish siyosatida mustahkam turganliklari qayd etiladi. Ular huquqiy munosabatlarni islom peshvolariga tayangan holda rivojlantirganlar. Shuning uchun ham Tohiriylar islom dinini xalq orasida keng yoyish siyosatini davom ettirib, islom ruhoniylarini asosiy tayanch deb bilganlar. Talxa ibn Tohir davrida zardushtiylik dini saqlanib qolgan Usturushonada ham islom dini qabul qildirilgan.

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.159.

O'z hukmdorlik yerlarida mustahkam tartib saqlanishini xohlagan Abdulloh ibn Tohir o'ziga qarshi har qanday harakat yoki qo'zg'oloning oldini olishning eng muhim usuli-soliq yig'uvchilarning suiste'molliklariga yo'l qo'ymaslikda deb hisoblar edi. U turli soliqlarning miqdorini kamaytirmagan bo'lsa-da, soliqlar yig'ishda turli jinoiy ishga qo'l urganlarni jazolar edi. Amal va mansab egalarining o'zboshimchaligini oldin olish va davlat xazinasiga ziyon yetkazmaslik maqsadida Abdulloh o'z qo'l ostidagi o'ziga sodiq kishilar orasidan ayg'oqchilar tanlab, ularning xizmatidan foydalanar edi. Bunday maxfiy shaxslar joylarda hukmdorlarning yurish-turishi, har bir mansabdorning Abdulloh oldidagi majburiyatlarini qay darajada bajarishlari xususida noibga xabar yetkazib turishgan. Demak, amaldor xoh viloyat hokimi bo'lsin, xoh yirik dehqon bo'lsin, Abdullohning nazorati ostida bo'lgan.

Tohiriylar davlati ko'p sonli bilimdon amaldorlarga muhtoj edi. Shu bois Abdulloh ibn Tohir aholining barcha qatlamlari ma'lumot olishini ta'minlashga harakat qiladi. Manbalarning ma'lumot berishicha, Abdulloh otasi Tohir singari shoir bo'lgan. Abdullohning Marv, Amul va Xorazmni boshqarib turgan jiyani Mansur o'zining falsafiy asarlari bilan mashhur bo'lgan. Abdullohning o'g'li Tohir II ham otasidan o'rnak olishga harakat qilgan.

Umuman, Abdulloh va Tohir II hukmronliklari davri mahalliy madaniyatning qayta tiklanish davri bo'ldi. Ammo, bu o'ta murakkab va qiyin jarayon edi. Gap shundaki, Tohiriylar sulolasi vakillarining o'zlari, xususan, Abdulloh ibn Tohir o'zining arab madaniyatiga xayrixohligini ta'kidlar edi. Shunga qaramasdan bizga qadar yetib kelgan ayrim yozma manbalar va moddiy ashyolar mahalliy madaniyat rivojidan dalolat beradi.

Tohiriylar davlatining davlat boshqaruvidagi unvon va mansablar.

Sohibi xaros-xalifaning buyruq va farmonlari bajaruvchilar unga tobe hukmdorlar Sohibi xaros degan nom bilan aytilgan. Xalifalikning sodiq noibi sifatida tohiriylar ham Sohibi xaros sifatida boshqarganlar.

Hokim-tohiriylar davlatida viloyat rahbarlari.

Qozi –mayda mulk egasi, bir hududda uy qurgan yirik zamindor o'rtasida nizo-janjalni yoki suv inshootlardan foydalanishdagi munozarali masalalarni shariat qoidalari asosida hal qilgan.

Said- payg'ambarimiz avlodlari hisoblanib shahar yoki qabilalar ittifoqining rahbari bo'lgan.

Iqtodori-tohiriylar davrida xalifalik oldida alohida xizmatlari uchun beriladigan yer-mulkdir. Asosan harbiy shaxslar va amaldorlar berilgan.

Tohiriylar sulolasi (821-873) yoki (205-259) yillari.

- ❖ Tohir ibn Husayn (821-822)
- ❖ Talxa ibn Tohir (822-828)
- ❖ Abdulloh ibn Tohir (830-844)
- ❖ Tohir II ibn Abdulloh (844-862)
- ❖ Muhammad ibn Tohir (862-873)

Mavzu bo'yicha savollar.

1. Tohiriylar davlati vujudga kelishi haqida ma'lumot bering?
2. Tohiriylar davridagi boshqaruv tizimi qay tarzda amalga oshirilgan?
3. Tohiriylar davrida islom diniga bo'lgan e'tibor qanday bo'lgan?
4. Tohiriylar davlatining tugatilishi haqida ma'lumot bering?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Мухаммаджонов.А. Ўзбекистон тарихи. -Т.: 2000.
2. Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Х. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: “Академия”, 2000.
3. Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012.
4. Босворт.К.Е. Мусулмон сулолари. -Т.: “Фан”, 1971.
5. Usmonov.Q, Sodiqov.M, Burxonova.S. O'zbekiston tarixi. -Т.: “Iqtisod-Moliya”, 2006.
6. Shamsuddinov.R, Karimov.Sh. Vatan tarixi. -Т.: “Sharq”, 2010.
7. Ilhomov.Z.A, To'rayev.S. O'rta asrlar o'zbek davlatchiligi tarixi. -Т.: 2010.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. -Т.: 2000.

4-MAVZU. SOMONIYLAR DAVLAT BOSHQARUV TIZIMI, HARBIY HAMDA SIYOSIY TARIXI

Reja:

1. Somoniylar siyosiy tarixi.
2. Somoniylar davlatida davlat boshqaruv tizimi.
3. Davlatda faoliyat yuritgan devonning nomlari va vazifalari.
4. Mahalliy boshqaruv tartiblar.
5. Somoniylar davlatida harbiylarga berilgan e'tibor va harbiy san'at.
6. Harbiy lavozimlar va mansablar va sud-huquq tizimi.
7. Somoniy hukmdorlarining hukmronlik yillari.

Tayanch iboralar:

Somon, Nasr, Ismoil, Devon, sohibi-ash shurot, Ishataxriy, hojib, hojib ul-hojib, visoqboshi, Amir ibn Lays, Isfirjob, sharbatdor, dasturxonchi, Devoni ar-rasoyil, mirshab.

Somoniylar siyosiy tarixi.

IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Movarounnahr va Xurosonda Somoniylar sulolasi hukmronligi o'rnatilgan. Bu sulolaga Somon qishlog'i (manbalarda-Balx yaqinida, Samarqand atroflarida, Termiz yaqinida) oqsoqoli Somonxudotning avlodlari asos soladilar.¹ Yirik yer egasi bo'lgan Somonxudot Ma'mun Xuroson noibligi davrida uning xizmatiga o'tib tez orada e'tiborga tushadi. Somonxudotning o'g'li Asad hamda nabiralari ham Ma'mun saroyida xizmat qilishgan. Shaxsan Ma'munning buyrug'i bilan Xuroson noibi Asadning o'g'illarni 819-820-yilda turli viloyatlarga noib etib tayinlaydi. Xususan, Nuh Samarqandni, Ahmad Farg'onani, Yahyo Shosh va Ustrushonani, Ilyos Hirotni boshqara boshlaydilar.²

Dastavval, Asadning katta o'g'li Nuh ukalari mulklarini birlashtirib, xalifalikdan mustaqil davlat barpo etish harakatini boshladi. Chunki Nuhning nomidan tangalar zarb etilgani ma'lum. Nuh vafotidan so'ng ukasi Ahmad uning ishlarini davom ettirib asta-sekin

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.163.

² Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норқулов.Х. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: “Академия”, 2000. -Б.87.

Movarounnahrni Somoniylar sulolasi boshchiligida birlashtirishga kirishadi. Tohiriylar Ahmadning bu harakatlariga qarshilik ko'rsata olmadilar. 865-yilda Ahmad vafot etgach ko'pchilik Somoniylar tomonidan sulola boshlig'i sifatida Ahmadning o'g'li Nasr tan olinadi.

873-yilda Buxoro shahri va uning atroflarini Tohiriylarning so'nggi vakili Muhammad ibn Tohir bosib oldi va hududlarga soliqlar soldi. Bundan g'azablangan xalq Muhammadga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. 874-yilda Muhammad ibn Tohir Xorazm shaharlarni talayotgan bir paytda Buxoro zodagonlari Nasrdan Buxoroga noib yuborishni iltimos qiladilar.¹ Nasr Buxoroga Ismoil ibn Ahmadni hokim qilib jo'natadi. Nasr Ismoilni o'z noibi deb hisoblar edi. Ismoil ibn Ahmad Buxoroda o'z hokimyatini mustahkamlab olgach, Samarqandga yuboriladigan soliqni yubormay qo'ydi hamda akasiga tobe bo'lishni istamadi. Natijada 886-yilda aka-ukalar o'rtasida birinchi to'qnashuv bo'lib, Ismoil yengildi va u vaqtincha Buxoro noibligidan tushurildi. 888-yildagi ikkinchi jangda Ismoil Nasr qo'shinlarini tor-mor etishga muvaffaq bo'ldi.² 892-yilda Nasr qo'shinlari tor-mor etishga muvaffaq bo'ldi. 892-yilda Nasr vafot etgach Ismoil Movarounnahrning yagona hukmdori bo'lib qoldi. Poytaxt Samarqanddan Buxoroga ko'chirildi. Ismoil Somoniy 893-yilda ko'chmanchi turk qabilalari ustiga yurish qildi. Dastlab Tarozni (hozirgi Jambul) ni egalladi va turklarning 10 ming askari bilan birga asir oldi. Ismoil Taroz shahridagi xristan qasrini musulmon masjidiga aylantirdi.³ Keyin esa Ustrushonani egallashga muvaffaq bo'ldi.

Bag'dod xalifasi al-Mutadis (892-902-yillar) Ismoilning qudrati oshib ketayotganidan sarosimaga tushib 898-yilda Movarounnahr noibligidan Ismoilni tushirib uning o'rniga safforiy Amir ibn Lays hokim etib tayinlash haqida yorliq jo'natadi.⁴ Movarounnahr noibligi to'g'risidagi yorliqni olgach Amir ibn Lays Ismoilga qarshi qo'shin tortadi. 900-yilda Balx atroflarida Ismoil Safforiylar qo'shinlarini tor-mor etdi. Manbalar ma'lumotlariga ko'ra Ismoilni nafaqat Buxorodan, balki Xorazm va Farg'onadan ham kelgan harbiy kuchlar qo'llab-

¹ Shamsuddinov.R, Karimov.Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob. -T.: "Sharq", 2010. -B.162.

² Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Х. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: "Академия", 2000. -Б.88.

³ Shamsuddinov.R, Karimov.Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob. -T.: "Sharq", 2010. -B.170.

⁴ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.163.

quvvatlagan edilar. Narshaxiyning ma'lumot berishicha, Ismoil bu jangda Buxoro hunarmadlarini va oddiy xalqning qo'liga qurol berib o'z ozodligini saqlab qolishga chaqirgan. Keng xalq ommasining qo'llab-quvvatlashi natijasida Ismoil Somoniy arab bosqinidan keyin birinchi bo'lib o'zaro janglarga botgan, bosqinchilar tomonidan talangan o'lkani qudratli va mustaqil davlatga aylantirishga erishdi. Shu tariqa Ismoil Movarounnahr va Xuroson, Eronning sharqiy va shimoliy viloyatlarini o'z ichiga oluvchi yirik davlatga asos soldi va hududlarda Arab xalifaligi hukmronligiga barham berildi.

Shunday qilib, Farg'ona, Isfirjob(Sayram), Shosh, Samarqand, Buxoro, Xorazm, Chag'aniyon, Xuttalon, Kesh, Xuroson, Seyiston, G'azna kabi qator viloyatlarni Somoniylarga hokimyatini tan olishga majbur bo'lgan edilar. Ismoil somoniy yirik yer egasi bo'lib, mahalliy zodagonlar va savdogarlarga tayanib davlatni idora qilgan. Lekin Ismoil ham, boshqa somoniylar ham ichki ijtimoiy ziddiyatlarni yo'qota olmadilar. Buning natijada dehqonlarning yer egalari qarshi chiqishlari bo'lib turgan. Bundan tashqari ayrim chekka viloyatlar hokimlari markazlashtirish siyosatiga qarshilik qilib turganlar.

907-yilda Ismoil Somoniy vafot etib taxtni uning o'g'li Ahmad ibn Ismoil egalladi. Ahmad uzoq vaqt hukmronlik qilmadi (907-914-yillar).¹ Uning davrida davlatni idora etish arab tilini qayta tiklanishi ko'pgina mahalliy zodagonlar va turk g'ulomlarining noroziligini uyg'otdi. Natijada u 914-yilda turk g'ulomlari tomonidan o'ldirilib, taxtga uning 8 yoshli o'g'li Nasr ibn Ahmad o'tirdi va u balog'atga yetguncha davlat ishlarini vazir Abdullo Jayhoni boshqarib turdi.

914-yil oxirida Samarqandda yana qo'zg'olon ko'tarildi. Davlatning janubiy hududlarida bo'lgan Husayn ibn Ali Marvoziy rahbarligidagi qo'zg'olon ayniqsa keskin tus oldi. Bu qo'zg'olon qarmatlar g'oyasi bayrog'i ostida bo'lib o'tdi. Bu qo'zg'olon 918-yilda bostirilib Marvoziy asir olindi. Ko'p o'tmay Nasrning qarindoshi Ahmad ibn Nuh hokimiyatiga qarshi bosh ko'tardi. 922-yilda esa Ilyos ibn Is'hoh qo'zg'olon va isyonlar Somoniylar davlatining qudratiga tasir ko'rsatib, u asta-sekinlik bilan inqirozga yuz tuta boshladi. Nasr II

¹ Ўша жойдан, -Б.164.

davrida Registon maydoni atrofida devonlar uchun maxsus 10 ta devon bino qurilgan edi.¹

Ta'kidlash lozimki, Nasr ibn Ahmad hukumronligi davrida Somoniylar davlati hududlarida qarmatlar harakati ancha keskin tus oldi. Qarmatlar islomni yoyilishiga, yer egaligi munosabatlarini kuchayishiga qarshi chiqdilar va ilgarigi an'analarni, qishloq jamoalarni qayta tiklashni yoqlab chiqqan edilar. Shuning uchun ham bu harakatni keng xalq ommasi qo'llab-quvvatladi. 943-yilda taxtga o'tirgan Nasrning o'g'li Nuh qarmatlarga qarshi shafqatsiz kurash olib bordi. Ularning mol-mulkларini musodara qildi.

Bu voqealar X asr o'rtalarida Somoniylar davlatining siyosiy qudratiga putur yetkazdi.² Nuh hukmdorligi davrida Somoniylar davlatining inqirozi yaqqol ko'zga tashlana boshladi. Bo'shab qolgan xazinani to'ldirish maqsadida Nuh soliqlar miqdorini ko'paytirdi. Bu xalq norozoligini yanada oshirdi. Xalq norozoligidan foydalangan Nuhning amakisi Ibrohim ibn Ahmad Xuroson noibi Abu Ali Chag'oni yordamida vaqtincha Buxoro taxtini egallab olishga muvaffaq bo'ldi. Abu Ali Chag'oni Xurosonga qaytgach Nuh yana Buxoro taxtiga qaytdi va isyonkor qarindoshlarini qattiq jazoladi. Lekin somoniylarning Abu Ali Chag'oni bilan kurashi keyingi yillarda ham davom etdi.

Soliqlarning yil sayin ko'payib borishi, zodagonlarning o'zaro janjallari, noiblarining markazga bo'ysunmay qo'yishini va saroyda bo'layotgan taxt uchun kurashlar somoniylar davlatini juda zaiflashtirib yubordi.

Bu kurashlar ayniqsa Amir Mansur ibn Nuh II (976-997-yillarda) hukmronligi davrida keskin tus oldi.³ Ichki nizolar oqibatida Nuh II Yettisuv va Qoshg'arda vujudga kelgan Qoraxoniylar davlatining Movarounnahrqa qilgan yurishlariga keskin qarshilik qilolmadi. Somoniylar davlatidagi beqarorlikdan foydalangan Qoraxoniylar Horun Bug'roxi 990-yilda G'arb tomon qo'shin tortdi va ikki yil davomida Somoniylarga qarashli bir qancha viloyatlarni bosib oldi. Shundan so'ng somoniylar davlati o'zini tiklay olmadi. 997-yili Nuh II ham

¹ Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: “Фан”, 1992. -Б. 98.

² Ўша жойдан, -Б. 99.

³ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.168.

Sobuqtegin ham vafot etadi. Nuh II ning o'gli Mansur ibn Nuh (997-999) ga qarshi Nishopur hokimlari Bektuzin va Foyiq isyon ko'tardilar.¹ Buxoroda Somoniylar hokimyatini ag'darib tashlash uchun 999-yilda qoraxoniylardan bo'lgan Nasrxon o'z qo'shinlari bilan shaharga bostirib kiradi.² Somoniylarning so'nggi hukmdori Abu Ibrohim Muntasir 1005-yilda o'ldiriladi hamda Movarounnahr va Xurosondagi somoniylarga tegishli bo'lgan hududlar qoraxoniylar va g'aznaviylar tomonidan bo'lib olinadi.

Somoniylar davlatida davlat boshqaruv tizimi.

Dargohdagi mansab va unvonlar tartibi.

Amir-davlat boshqaruvchi oliy hukmdor.

Xojibi buzrug (ulug' hojib)-saroydagi eng ulug' mansabdor bo'lib, unga saroy ahliga ko'z-quloq bo'lib turish vazifasi yuklatilgan edi.

Sohibi xaros (saroy soqchilari boshlig'i)-amiri xaros oliy hukmdor farmonlarini ijro etuvchi bo'lganligi sababli, odamlar undan hukmdordan ko'ra ko'proq qo'rqar edilar.

Bosh hojib-dargoh hamda boshqa muhim davlat idoralarining xafsizligini amalga oshirish xizmatini olib borgan.

Vakil-saroydagi barcha xo'jalik ishlarini boshqargan. Bu lavozim saroydagi eng e'tiborli kishilardan biri hisoblangan.

Sharbatdor- amir sharobxonasining boshlig'i.

Dasturxonchi-amirning oziq-ovqatiga javobgar shaxs bo'lgan.

Tashtadorlar- amir hammomlari va hovuzlarining boshlig'i. Uning qo'l ostida bir necha mulozimlar bo'lgan. Tashtadorlar amirga juda yaqin odamlar bo'lgan.

Ot boqarlar- amir otxonalari boshlig'i. U amirga qarashli minib yuriladigan otlarga egalik qilgan.

Xo'jalik Bekasi-saroydagi xo'jalik ishlari bajargan.

Devondagi mansab va unvonlar.

Vazir yoki Xo'jayi kalon-davlatdagi barcha ma'muriy, siyosiy va xo'jalik muassasalarini nazorat qilgan. Bundan tashqari barcha harbiy kuchlarni ham boshqargan.

¹ Муртазаев.Р.Х. Ўзбекистон тарихи. -Т.: 2005. -Б.138.

² Баракаев.Ж, Ҳайдаров.Й. Бухоро тарихи. -Т.: “Ўқитувчи”, 1991. -Б.43.

Mustavfi-moliyaviy ishlar ustidan nazorat olib borilgan. U xazinani ham boshqargan.

Amid al-mulk-elchilik ishlari va muhim davlat ishlarini boshqargan.

Sohibi ash-shurot-sipohiylar va shoh saroyini moddiy ta'minoti bilan shug'ullangan. Lashkar va sipohiylarga maosh bergan va ayni vaqtda harbiy intizomni ham bevosita kuzatib borgan.

Xazinador-devon mustavfini boshqargan bo'lib uning ixtiyorda hisobchilar, munshiy va kotiblar, daftardorlar bo'lgan.

Sohibi al-barid-davlat elchilik va hokimlar ustidan maxfiy nazorat ishlarini bajargan.

Muxtasib-bozorlarda tosh-tarozi va narx-navolarni, ayni vaqtda aholi tomonidan shariat qonun-qoidalariga rioya qilinishini nazorat qiluvchi shaxs bo'lgan. Aniqlangan har qanday holat bo'yicha jinoyatchilar va tartibbuzarlar o'sha joyning o'zidayoq jazoga tortilgan.

Mushrif-xazina kirim-chiqimi va boshqa muhim davlat ishlarini nazorat qilgan.

Shayxulislom-davlatdagi barcha din bilan bog'liq masalalarni rahbari hisoblangan.

Ustod-davlatdagi barcha ruhoniylar rahbari keyinchalik shayxulislom nomi bilan tilga olingan.

Xatib-ustoddan so'ng o'z lavozimi bo'yicha turadigan diniy lavozim. U jome' masjidlarida juma namozida xutba o'qish huquqiga ega bo'lgan.

Davlatda faoliyat yuritgan devonning nomlari va vazifalari.

Vazir devoni yoki xojayi kalon-eng muhim devon. Ushbu devon bosh boshqaruv mahkamasi ahamiyatiga ega edi, ya'ni davlatning barcha siyosiy va xo'jalik muassasalari ustidan nazorat qilgan, devonlar boshliqlariga rahbarlik qilgan.

Mustavfiy devoni-davlatdagi moliyaviy va davlat xazinasi ustidan nazorat qilgan.

Devoni ar-rasoyil-hujjatlarni rasmiylashtirish devoni. Ushbu devon davlat hujjatlarni ishlab chiqish va diplomatik aloqalar bilan shug'ullangan.

Devoni sohibi al ushrot-ushbu devon maxsus saralangan harbiy qismlarga boshchilik qilish, ularning tayyorligi, tartib intizomi, oziq-ovqat, xo'jalik va moliyaviy ta'minoti ishlari bilan shug'ullangan.

Devoni sohib al barid-xat-xabar devoni. Ushbu devon markazda qabul qilingan qarorlar, rasmiy hujjatlarni viloyat, shaharlarga yetkazish va joylardan markazga yetkazish bilan shug'ullangan. Mazkur devonning joylardagi bo'limlari mahalliy davlat idoralari, hukmdorlar faoliyati haqida ma'lumotlar to'plab, bevosita dargohga yuborish imkoniga ega edi.¹

Devoni muhtasib-ushbu devon shahar va qishloqlarda, ko'cha va bozorlarda tartibni nazorat qilish, diniy marosimlarni amalga oshirishda chegaradan chiqmaslikni ta'minlagan.

Devoni mushrif- ushbu devon dargoh ta'minoti bilan bog'liq xazina sarf- xarajatlari ustidan nazorat olib borish bilan shug'ullangan.

Devoni az ziyo- davlat mulklari devoni. Mazkur devon hukmdor sulolasiga tegishli mol-mulk, davlat yerlarini boshqarish, nazorat qilish va hisob-kitobi olib borishi bilan shug'ullangan.

Devoni vaqf-ushbu devon bir shaxs yoki davlat tomonidan ehson maqsadida musulmon ulamolar ixtiyoriga mol-mulk, yer-suv, ya'ni vaqf ishlari bilan shug'ullangan.

Devoni qozi-mazkur devon qozilarning faoliyatini nazorat qilish bilan shug'ullangan.

Mahalliy boshqaruv tartiblar.

Hokim-viloyat boshlig'i. Oliy hukmdor tomonidan tayinlangan va vazifasidan olib tashlangan.

Rais-shaharlar boshlig'i. Hokim tomonidan tayinlangan va vazifasidan olib tashlangan.

Mirshab-shaharlardagi tartib-intizomga ma'sul shaxs hisoblangan.

Mirshabboshi-mirshablar rahbari. Shahardagi tartib-intizomning bevosita rahbari hisoblangan.

Somoniylar davlatida harbiylarga berilgan e'tibor va harbiy san'at.

Ilk o'rta asrlar davrida natural xo'jalik va mulkdorlarning bosh-boshdoqligi katta muntazam qo'shin saqlash imkonini bermagan. Bu davrdagi harbiy hokimiyat bevosita yer-mulki bilan bog'liq edi. Yirik mulkdorlar o'zlarining kichik harbiy qismlariga ega bo'lib, faqat harbiy

¹ Abdurahimova.N.A, Isakova.M.I, Suleymanova.Z.M. Davlat muassasalari tarixi. -T.: "Sharq", 2007. -B.15.

harakat vaqtidagina bir qadar yirik lashkarlar qo'shini tuzilgan. Bu holni Movarounnahrning o'rta asrlardagi barcha mayda mulklarida ham uchratish mumkin edi. Faqatgina Somoniylar davrida mulkchilikning rivojlanishi, shaharlarning o'sishi, davlat boshqaruvining markazlashuvi bilangina Somoniylar saroyidagi ko'p sonli xos qism (gvardiya) asosida muntazam yollanma qo'shin tashkil qilish imkoni tug'ilgan. Viloyat va tumanlardagi mahalliy hokimlarga tegishli lashkarlar ancha vaqtgacha mavjud bo'lgan.¹

Somoniylar qo'shini doimiy muntazam xos qism va muvaqqat lashkarlarga bo'lingan.

Davlat va shoh saroyi hayotida turk g'ulomlaridan tuzilgan saroy gvardiyasi katta rol o'ynagan. Gvardiya tevarak atrofdagi Markaziy Osiyo viloyatlarining harbiy jihatdan yaxshi ta'lim olgan yoshlaridan tarkib topgan.²

Somoniylar davrida saroy g'ulomlarining tartib-qoidalari quyidagicha bo'lgan: g'ulomlarning mansablari xizmatlari katta-kichikligi, obro'-etiboriga qarab asta-sekin, darajama-daraja oshirib borilgan; g'ulomni sotib olgach, unga bir yil mobaynida piyoda askar bo'lib xizmat qilishni buyurishgan va u zandonichidan tayyorlangan qabo (ustki kiyim, chakmon) kiyib mulozimlar safida yurgan. Bu g'ulomlarga yashirin yoki oshkora suratda shu yil ichida otga minishga ruxsat etilmagan. Agarda bilib qolinsa, ular jazolanganlar. Shunday suratda bir yil xizmatni o'tagach, visoqboshi hojib bilan gaplashgan; hojib g'ulomga yurgan va oddiy tasma berish haqida ko'rsatma bergan.

Qachonki u ot va qamchi bilan yana bir yil xizmat qilgach, kelgusi yili unga beliga o'rash uchun qorajo'r (qiyiqcha) berilgan. Beshinchi yilga kelib unga yaxshi egar, yulduzlar shakli bilan naqshlangan yugan, doroi qabo va gurzi berilgan, gurzini u halqaga ilib qo'ygan. Oltinchi yili u anvoi kiyim, yettinchi yili bir qubbali, 16 qoziqli chodir ilgan, uning ixtiyoriga uchta g'ulom berilgan va u visoqboshi deyilgan. U qora kigizga nuqra (kumush) bezaklar tikilgan qalpoq va ganja qabosi kiygan yil sayin uning obro'-e'tibori, bezagi, qo'shini, unvonlari oshib xaylboshi, so'ng hojib bo'lgan; garchi uning fazilatlar va ulkan

¹ Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. - Б.238.

² Ўша жойдан, -Б.239.

xizmatlari bo'lsa ham, odamoxun va hojasiga muhabbatli bo'lsada, toki 37 yoshga yetgunga qadar unga amirlik mansabi hamda yer-mulki ajratib berilmagan. Somoniylarning quli va tarbiyalanuvchisi bo'lgan Alptegin 35 yoshda Xurosondagi sipohsolorlikni olgan. U 2700 jangchi g'ulomga qo'mondonlik qilib, Movarounnahr va Xurosonda ulkan boylikka egalik qilgan.¹

Xos qism bilan bir qatorda, lozim bo'lganda yana Movorounnahr va Xurosonning ayrim mahalliy viloyat hokimlaridan ko'p sonli lashkarlar to'plangan. Ishtaxriyning xabar berishiga qaraganda, mamlakat ayrim okruglarga (kulob) ajratilgan bo'lib ular lashkar uchun ma'lum miqdorda jangchilar ajratishgan. Lashkarlarning harbiy qobiliyati yuqori edi. Lashkar tashqi harbiy xavf tug'ilganda, ichki nizolar isyonlar paytida va ko'chmanchilarga qarshi yurish tashkil etilayotganda to'plangan lashkarlar o'z hisobidan, mahalliy hokimlar hisoblaridan ta'minlangan va davlat qaramog'ida bo'lgan. Qurol-aslaha va oziq-ovqat bilan ta'minlash bevosita ma'lum vazifaga bog'liq edi.

Qo'shin tarkibida turkiy ko'chmanchi qabilalardan tuzulgan yollanma qismlar ham bo'lgan. Chegarani mahalliy hokimlar lashkarlari va g'oziylar harbiy bo'linmalari himoya qilgan.

Davlat hokimiyatining asosiy tayanchini Somoniylarning ko'p sonli turkiy gvardiyasi tashkil qilgan. Zaruriyat tug'ulganda somoniy amirlari viloyat va tumanlardan ko'ngilli lashkarlardan katta qo'shin to'plashgan. Biroq keyinchalik somoniylar mehnatkash xalq ommasining ko'magidan mahrum bo'la borishlari va mulkdorlar separatik harakatlarning kuchayishi bilan mahalliy lashkarlar markaziy hokimiyatga xavf tug'dira boshlagan, shu sababli hokimiyat endilikda to'liq ravishda janggovalar turkiylardan olinadigan gvardiyaga tayana boshlagan. Gvardiyaning mahalliy aholi bilan umumiy manfaati o'xshash emasdi, ular maoshni markaziy xazinadan olardi, shuning uchun somoniylarning ancha ishonchli tayanchi edi.

Lashkarlar harbiy xizmatni o'tash chog'ida, -deb yozadi Ibn Havqal, oziq-ovqat bilan yaxshi ta'minlanadi, hukumat ularga g'amxo'rlik qilib turadi. Mamlakat urush xavfi ostida qolgan taqdirda yoki mamlakat urush boshlanganida shu lashkarlar hukumat

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. - Б.240.

ta'minotidan tashqari ma'lum darajada o'z mablag'lari bilan ham o'zlarini ta'minlab turganlar. Maqdisiy somoniylar davlatining yarim mustaqil viloyati bo'lgan Chag'oniyon viloyatini tasvirlab, bu viloyat "o'n mingga yaqin lashkarni o'z kiyim-kechagi, ozig'i va o'z otlari bilan yetkazib berar edi",¹ deb yozadi. Lashkarlarning ta'minlanishi, aftidan, aniq vaziyatga bog'liq bo'lsa kerak: ba'zi viloyatlarda lashkarlar o'zlarini ko'proq, ba'zida kamroq ta'minlab turgan bo'lishlari mumkin. Harbiy yurishlar vaqtida esa ularni asosan hukumat ta'minlab turganlar.

Harbiy lavozimlar va mansablar.

Hojib ul-hojib-somoniyalarda bosh qo'mondonlik qilgan. Bu lavozimlar turkiylardan tayinlangan.

Sipohsolor-amirlikda qo'shin qo'mondon.

Ariz-somoniyalarda qo'shin ta'minoti bilan shug'ullanuvchi shaxs

Pushtig'bon- tan soqchilik qilgan. Faqat amirga bo'ysungan va amirni himoyalagan.

Hojib-harbiy boshliq yoki zobit.

Xaylboshi-o'nlik tizim zobiti.

Visoqboshi-to'rt nafarli askariy guruh boshlig'i, chodir boshlig'i. Bahodir Eshovning O'zbek davlatchiligi va boshqaruvi tarixi kitobida shunday yozilgan. Nizomulmulkning Siyosatnoma asarida yozilishicha, uch nafar g'ulom berilgan. Bundan tashqari o'n olti qoziqli chodir berilgan. U qora kigizga nuqra (kumush) bezaklar tikilgan qalpoq va ganja qabosi kiygan.

Sud-huquq organlaridagi mansab va unvonlar.

Qozikalon-davlatdagi barcha huquqiy masalalar bilan shug'ullangan.

Muftiy-diniy masalalar bo'yicha fatvo chiqaruvchi shaxs. Bundan tashqari sud ishlarida asosiy maslahatchi hisoblanadi.

Qozi –viloyatlardagi sud ishlarini amalga oshiradigan shaxs.

Rais-sud ishlarida qatnashadigan asosiy shaxslardan yana biri.

Somoniyalar sulolasining vakillari noiblik (819-875).

Somoniyalar davlat (875-1005) yillari.

Hijriy yil bilan (204-395) yillari.

¹ Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. - Б.241.

- ❖ Nuh ibn Asad (819-842)
- ❖ Ahmad ibn Asad (842-864)
- ❖ Nasr I ibn Ahmad (865-892)
- ❖ Ismoil ibn Ahmad (874-907)
- ❖ Ahmad ibn Ismoil (907-914)
- ❖ Nasr II ibn Ahmad (914-943)
- ❖ Nuh I ibn Nasr (943-954)
- ❖ Abdumalik ibn Nuh (954-961)
- ❖ Mansur I ibn Nuh (961-976)
- ❖ Nuh II ibn Mansur (976-997)
- ❖ Mansur II ibn Nuh (997-999)
- ❖ Abdulmalik II ibn Nuh (999-1000)
- ❖ Ismoil II al-Muntasir (1000-1005)

Mavzu bo'yicha savollar.

1. Somoniylar davlati tashkil topishi va rivojlanishi haqida ma'lumot bering?
2. Somoniylar davlat hududi kengayishi haqida ayting?
3. Somoniylar davridagi unvon va mansablar ta'riflab bering?
4. Somoniylar davridagi devoni faoliyati haqida ma'lumot bering?
5. Somoniylar davridagi harbiy sa'nat va unvonlar haqida ma'lumot bering?
6. Somoniy hukmdorlarning hukmronlik yillarini ayting?
7. Somoniylar hukmronligida sud-huquq organlaridagi mansab va unvonlarning ta'rifi?
8. Somoniylar hukmronligida Mahalliy boshqaruv tartiblar haqida ma'lumot bering?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahimova.N.A, Isakova.M.I, Sulaymanova.Z.M. Davlat muassasalari tarixi. -T.: "Sharq", 2007.
2. Asqarov.A. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992.
3. Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Ҳ. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: "Академия", 2000.
4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: "Шарқ", 2000.
5. Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012.

6. Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018.
7. Sultonov.F, Bozorboyev.F. O'zbekiston hukmdorlari. -Т.: “Alisher Navoiy”, 2007.
8. Sultonov.H. O'zbekiston tarixi. -Т.: “Sharq”, 2014.
9. Баракаев.Ж, Ҳайдаров.Й. Бухоро тарихи. -Т.: “Ўқитувчи”, 1991.
10. Низомулмулк. Сияр ул-мулк (Сиёсатнома) Т.: “Yangi asr avlodi”, 2008.
11. Муртазаев.Р.Ҳ. Ўзбекистон тарихи. Т.: 2005.
12. Shamsuddinov.R, Karimov.Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob. -Т.: “Sharq”, 2010.
13. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. -Т.: 2000.
10. Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машҳур сулолалари, “Академия” -Т.: 2013.

5-MAVZU. G'AZNAVIYLAR DAVLATIDANING BOSHQARUV TIZIMI, HARBIY VA SIYOSIY TARIXI

Reja.

1. G'aznaviylar davlatining tashkil topishi.
2. G'aznaviylar davlatining hududi kengayishi.
3. G'aznaviylar davlatida davlat boshqaruvi.
4. G'aznaviylar davrida harbiy san'at.
5. G'aznaviy hukmdorlarning hukmronlik yillari.

Tayanch iboralar:

Sabuqtegin G'oziy, Barsxon, tuxsi, V.V. Bartold, Amir Piri, Yamin ad-davla va amin al-milla, E.V. Ritveladze, “Tarixi Ma'sud”, pardador, xazinachi, chartdor, Oltintosh, alamdor, arid, Bilgategin.

G'aznaviylar siyosiy tarixi.

G'aznaviylar davlati Movarounnahrda bosib olingan hududlarning cheklanganligi va nisbatan tarixan qisqa davr Movarounnahrda bor yo'g'i 40 yilga yaqin hukmdorlik qilgan bo'lsa-da O'zbekiston davlatchiligi tarixidagi muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Chunki G'aznaviylar paydo bo'lishi davri X asr oxiri XI

asr boshlarida paydo bo'lgan boshqa davlatlar Saljuqiylar va Qoraxoniylar kabi o'ta muhim tarixiy ahamiyat kasb etgan voqea nafaqat Movarounnahr balki butun O'rta Osiyoda turkiy davlatchilikning uzil-kesil qaror topganligini ko'rsatadi. Demak, G'aznaning siyosiy markaz sifatida yuksalishi X asrning ikkinchi yarmidan boshlanadi. G'aznaviylar sulolasining asoschisi Amir Nasiriddin ud-Davla Sabuqtegin G'oziy kelib chiqishiga ko'ra turkiy qavmga mansub edi. Ayrim o'rta asrlar manbalarida, xususan, XIV asrda yashab o'tgan Muhammad Shabangaroyni "Majma al-ansob" nomli asarida berilishicha Sabuqtegin Issiqko'l bo'yidagi hukmdori qarluq bo'lgan Barsxon degan joyda tug'ulgan yoshligida Sabuqtegin asir olinadi va to'rt yil Tuxsi qabilasida tutqunda bo'lgach uni Movarounnahrlik savdogarlarga sotib yuboradilar. V.V. Bartoldning fikriga ko'ra Sabuqtegin Somoniylar davlatining mansablar pog'onasida ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Alptegin sotib oladi. G'aznaviylar davlatiga 962-yilda Alptegin tomonidan asos solingan.¹ Alptegin 963-yilda vafot etgan paytda u sotib olgan qul Sabuqtegin katta nufuzga ega edi. Uning vafotidan so'ng G'aznada navbati bilan Amir Is'hoq ibn Alptegin, Amir Bilgategin, Amir Piri, Amir Sabuqteginlar hukumronlik qiladilar. 997-yilning boshida Sabuqtegin Somoniylar tomonidan G'azna va uning atroflariga hokim etib tayinlandi. Tarixiy manbalar Sabuqtegin G'aznaviylar davlatining asoschisi sifatida ta'riflardilar 997-yilning oxirida Amir Sabuqtegin vafot etadi va uning kichik o'g'li Ismoil taxtga o'tirib bor yog'i 7 oy hukmdorlik qiladi. 998-yilda o'zining harbiy jasoratlari uchun "Saif ud-davla saltanat qilichi" degan faxrli nomga sazovor bo'lgan, Sabuqteginning ikkinchi o'g'li Mahmud G'aznaviylar taxtiga o'tiradi.

Ko'pchilik tarixiy-ilmiy adabiyotlarda Mahmud G'aznaviy deb yuritilgan Abulqosim Mahmud hukmdorligi davrida 998-1030-yil G'aznaviylarning qudrati va shuhrati ortib buyuk G'aznaviylar davlati barpo etildi. Mahmud hukmdorligi davrida Xorazm, Xuroson, Seyiston, Qobul, G'azna, Shimoliy Hindiston kabi viloyatlar G'aznaviylar qo'li ostida edi. Mahmud G'aznaviy Hindistonga 17 marta bosqinchilik

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. - Б.243.

yurishlari uyushtirgan edi. Aholining qonini daryo qilib oqizdi.¹ Abulqosim Mahmud taxtga o'tirgan yili xalifa Muqaddirdan Xurosonni boshqarish uchun yorliq hamda "Yamin ad-davla va amin al-milla" "Saltanat tayanchi va musulmonlar jamiyatining ishonchli vakili" faxriy unvoni bilan taqdirlanadi.²

Mahmud taxtga o'tirgan paytidan boshlab o'z davlati chegaralarini kengaytirish siyosatini olib bordi. U o'sha yiliyoq janubiy (Toxariston hozirgi shimoliy Afg'onistonni) bosib olgan bo'lsa 999-yilda Marv yaqinidagi bo'lgan jangdan so'ng butun Xuroson Mahmud G'aznaviy izmiga bo'ysunadi. Manbalarning ma'lumot berishicha Amudaryo vohasi strategik jihatdan juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan Termiz shahri ham Mahmud qo'l ostida bo'lgan. Abulfazl Bayhaqiy "Tarixi Ma'sud" asarida ma'lumot berishicha, Termizda noib va qal'a qutvoli bevosita G'aznaviylar tomonidan tayinlangan. Bu G'aznaviylarga Amudaryo orqali Markaziy Osiyodan Hindistonga olib boradigan muhim savdo yo'lini nazorat qilish imkonini bergan.

1001-yili Mahmud Qoraxoniylar va G'aznaviylar davlatlari o'rtasidagi chegarani belgilashda Nasr bilan shartnoma tuzdi.³

1002-yilda Bag'dod xalifasi Mahmud G'aznaviy hokimiyatini tan olib unga yorliq yuborgach, Mahmud siyosiy jihatdan ancha mustahkamlanib oldi va o'sha yili Seyistonni bosib oldi. G'aznaviylar va Qoraxoniylar o'rtasida dastavval Amudaryo chegara qilib belgilanadi. Ammo Qoraxoniylar bu chegarani tez-tez buzib turardilar. 1008-yilda Balx atroflarida G'aznaviylar va Qoraxoniylar o'rtasida jang bo'lib o'tadi bu jangda Mahmudning to'la g'alaba qozonishi Xurosonda uning ahvolini yanada yaxshiladi. O'sha yili Mahmud Chag'aniyon va Xuttalonni ham bosib olib o'zining noiblari sifatida mahalliy hukmdorlarni hokimiyatda qoldiradi.

Manbalarning ma'lumot berishicha 1024-yilda Mahmud G'aznaviy markaziy Movarounnahr aholisini Alptegin zulmidan ozod qilish bahonasi bilan Amudaryoni kechib o'tdi va Temir darvoza orqali Samarqandgacha borib Sug'dga hujum qildi. Tadqiqotchilarning fikricha, bu yurishdan so'ng Chag'aniyon, Xuttalon va Qo'badiyonda

¹ Машарипов.О. Хоразмнома, Хоразм. 2007. -Б.96.

² Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.181.

³ Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992. -Б.116.

Mahmudning hokimiyati yanada mustahkamlandi. Ammo, numizmatik manbalar ma'lumotlariga asoslangan E.V. Ritveladzening fikricha, Xuttalon, Qo'badiyon va Vaxshning Mahmud G'aznaviy davlatiga nisbatan tutgan siyosiy mavqei haqida esa fanda hali unchalik ishonchli ma'lumotlar mavjud emas. Yana shu olimning fikricha, qat'iy dalillar asosida Omul (Chorjo'y) gacha bo'lgan butun Amudaryo vohasi Mahmud G'aznaviyga bo'ysungan deb hisoblash mumkin. Xorazm yurishi oldidan Mahmud G'aznaviy vaziri tomonidan Termiz, Qo'badiyon va Xuttalonda kemalarni jangga tayyorlash, Omulda esa qo'shin uchun oziq-ovqat to'plashga buyruq berilganligi ma'lum.

1017-yilda Mahmud G'aznaviyning ittifoqchisi bo'lgan xorazmshoh Abulabbos Ma'munning o'ldirilishi va isyonchilar tomonidan taxtga Ma'munning jiyani Abulhoris Muhammad Amining o'tqazilishi Mahmudning Xorazmga yurishiga sabab bo'lgan edi. 1017-yilning yoz oyida Mahmud G'aznaviy qo'shinlari Xorazmni egallab, g'alayonni bostiradilar. Mahmud Xorazm taxtiga o'zining bosh hojibi, kelib chiqishi turkiy bo'lgan Oltintoshni xorazmshoh unvoni bilan hukmdor qilib tayinladi¹. Mahmud Oltintosh ko'p jihatdan mustaqil siyosat yurgizishga harakat qilgan bo'lsada o'zining butun hukmdorligi davrida G'aznaviy sultonlar, avval Mahmud, keyin esa Ma'sudning vassali hisoblangan hamda harbiy yurishlar davrida G'aznaviylar qo'shini Xorazm qo'shinlari bilan to'ldirib turgan. Xorazmning qo'lga kiritilishi Mahmud G'aznaviyning Movarounnahrda mavqeini yanada mustahkamlanishiga olib keldi.

Abulqosim Mahmud davrida G'aznaviylar davlati musulmon olamining eng kuchli davlatiga aylandi. Bu davlatning hududi Mahmud G'aznaviyning harbiy yurishlari tufayli shimoliy va shimoli-g'arbiy Hindistondan Chag'aniyon va Xorazmgacha cho'zilgan bo'lib unga Eronning katta qismi ham kirgan edi.² O'z davrining iqtidorli sarkardasi va qattiqqo'l hukmdori bo'lgan Sulton Mahmud G'aznaviy 1030-yilda vafot etadi. Shundan so'ng Mahmudning vasiyati bilan ulug' hojib Ali Qaro'g'li ibn Muhammadni boshchiligidagi bir guruh amaldorlar hukumdorning kichik o'g'li Muhammadni taxtga o'tqazadilar. Ammo

¹ Асқаров, А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992. -Б.119.

² Эшов, Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.181.

o'sha yilning o'zidayoq Mahmudning katta o'g'li Ma'sud taxtni ukasidan tortib olishga muvaffaq bo'ldi.

Ma'sud G'aznaviy otasi tuzgan davlatni butunligicha saqlab qololmadi. Uning hukmdorligi davrida (1030-1041) G'aznaviylar davlati o'z qo'l ostidagi hududlarni birin-ketin qo'ldan chiqara borib, inqirozga yuz tuta boshladi. G'aznaviylardan davlatidan birinchi bo'lib Xorazm ajralib chiqdi. Uning hukmdori Mahmud Oltintosh rasman mustaqil ichki va tashqi siyosat yurgizgan bo'lsada, amalda Mahmud G'aznaviyga tobe bo'lib, unga ochiqdan ochiq qarshi chiqishga jur'at qila olmagan edi. 1032-yilda Xorazm hukmdori Mahmud Oltintosh vafot etadi. Shundan so'ng Ma'sud G'aznaviy Oltintosh vorislarining hokimiyatni cheklash choralari ko'radi. Ya'ni, Xorazmshoh unvoni Ma'sud G'aznaviyning o'g'li Sulton Saidga berilib, Mahmud Oltintoshning o'g'li Horun esa Sulton Saidning Xorazmdagi vakili bo'lib qoldi. Bunday siyosat albatta, Horunning jiddiy noroziligiga sabab bo'lgan edi.

1034-yilda Horun ibn Oltintosh G'aznaviylarga qarshi isyon ko'tardi. U G'aznaviylardan mustaqil deb e'lon qildi va Qoraxoniylar bilan do'stona munosabat o'rnatib Xorazmni G'aznaviylardan mustaqil deb e'lon qildi va Sulton Ma'sud nomiga xutba o'qishni bekor qilish to'g'risida farmon berdi. Horun ibn Oltintosh o'sha yili katta qo'shin bilan Xurosonga yurish qildi. Lekin Sulton Ma'sud tomonidan sotib olingan kishilar Horun ibn Oltintoshni o'ldiradilar. Uni qo'llab-quvvatlagan Qoraxoniylar yana Samarqandga qaytib ketadi. Shundan so'ng Sulton Ma'sud G'aznaviy Qoraxoniylar bilan muzokaralar olib boradi va shu yo'l bilan G'aznaviylar hokimiyatiga bo'lgan xavfni biroz kamaytiradi.

Ammo G'aznaviylarning kelajakdagi yirik raqibi bo'lgan yangi sulola Saljuqiylarning siyosat maydoniga chiqishi ham aynan Ma'sud G'aznaviy davriga to'g'ri keladi. Mahmud G'aznaviyning ruxsati bilan shimoliy Xurosonga joylashib olgan Saljuqiylar bu davrga kelib G'aznaviylar uchun katta xavf tug'dira boshlagan edilar 1035-yilda Saljuqiylarning Xurosonga yangi hujumi boshlandi.

Bu o'rinda ta'kidlash joizki Sulton Mahmud G'aznaviy umrining oxirlarida u tomonidan barpo etilgan va poytaxti G'azna bo'lgan davlat g'arbda Isfaxon va Kaspiy dengizidan sharqda shimoliy Hindiston, shimolda Xorazmdan, janubda Baljustongacha bo'lgan ulkan hududni o'z ichiga olib o'z davrining yirik musulmon davlatiga aylangan edi.

Ammo Sulton Ma'sud ibn Mahmud davlat boshqaruvi va harbiy harakatlarda otasi kabi qobiliyatlarga ega emas edi. Shuningdek o'sha davrdagi siyosiy vaziyat, sulolalar o'rtasidagi hududlar uchun o'zaro kurashlar ham Sulton Ma'sudga mamlakatni bir butunlikda saqlab qolish imkonini bermadi. Shu bois uning hukmdorligi davrida (1030-1041) G'aznaviylar davlati o'z qo'l ostidagi hududlarni birin-ketin qo'ldan chiqara boshladi.

G'aznaviylarning asosiy raqibi Saljuqiylar bo'ldi. 1035-yilda Niso shahrini egallagan bo'lsalar 1037-yilda ular Mari viloyatini egallab Bag'dod xalifasiga hokimiyatni boshqarish uchun yorliq berishini so'rab elchi jo'natdilar.¹

Keyingi yillarda Saljuqiylar To'g'ru'l boshchiligida G'aznaviylarga bir qancha zarbalar berib Xurosonning katta qismini egallab olishga muvaffaq bo'ldilar. Shundan so'ng Sulton Ma'sud katta qo'shin bilan Saljuqiylar ustiga yurish qiladi. 1040-yilning may oyida Mari yaqinidagi Dandanakon degan joyda bo'lgan jangda Sulton Ma'sud qo'shini Saljuqiylar tomonidan tor-mor etildi. Mag'lubiyatga uchragan Ma'sud zo'rg'a qochib G'aznaga keldi va ko'p o'tmay fitnachilar tomonidan o'ldirildi. Taxtga Ma'sudning ukasi Muhammad o'tirdi. Lekin Ma'sudning o'g'li Mavdud (1041-1049) o'z xonadonining ilgarigi mavqeini tiklashga uringan bo'lsada, buning uddasidan chiqolmagan.² Asta-sekin o'z qudratini yo'qota boshlagan G'aznaviylar davlati XII asrning oxirlarida Afg'oniston hududlarida tashkil bo'lgan yangi davlat G'uriylar tomonidan butunlay tugatildi. Aniqrog'i 1186-yilda G'uriylar sulolasidan bo'lgan G'iyosiddin Muhammad qo'shini bu paytga kelib Panjob viloyati bilan cheklanib qolgan G'aznaviylar hokimiyatini uzil-kesil tor-mor qildi.

Dargohdagi mansab va unvonlar tartibi.

Amir-davlatning oliy hukmdori.

Ulug' hojib-mavqeyi davlat miqyosida katta bo'lgan. Rasmiy marosimlarda u oliy hukmdorga eng yaqin joyni egallagan, jiddiy harbiy yurishlarda qo'shinning mas'uliyatli qismiga boshchilik qilgan ya'ni qo'shinning chap qanotini boshqargan, maxsus saralangan qismlar tayyorgarligini tekshirib turgan. Hojiblar bir vaqtning o'zida

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.186.

² Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: "Шарк", 2000. -Б.116.

shixna yoki sihopsalor mansabiga ega bo'lganlarini ham eslatib o'tish joizdir. Ular odatda qora chakmon va ikki uchli kuloh kiyib yurganlar.

Sipohdor-dargohda saroy xizmatchisidir.

Da'votdor-oliy hukmdorning shaxsiy hujjat, xat ishlari bilan shug'ullangan.

Pardador-amirning pinhona vazifalarini bajaruvchi shaxsdir.

Xazinachi-amir xazinasichisi hisoblangan.

Chartdor - sulton bazmalarini tashkil qilgan.

Alamdor- sulton bazmalarini tashkil qilgan .

Xadim- saroyda hukmdorning shaxsiy xizmatchisi bo'lib, ular sultonga sadoqat bilan xizmat qilishgan.

Ustod-o'qituvchi, g'aznaviylar davlatida olimlarga boshchilik qilgan.

Sadr-musulmon ruhoniylar vakillarning yuqori vakili.

Mustahrij-aybdorni tayoqlar yordamida kaltaklab gunohlarini, aybini ochib beruvchi.

Murtabador-saroydagi o'rta darajadagi amaldor.

Jomaxon-amir kiyim-kechaklarini saqlovchi xona boshlig'i.

Farrosh-saroydagi kichik xizmatchilar.

Devon tuzilishi va undagi mansab hamda unvonlar.

Bosh Vazir-u barcha ma'muriy, siyosiy va xo'jalik muassasalarni nazorat qilgan.

Mushrif-davlatdagi kirim-chiqimi va boshqa muhim davlat ishlarini nazorat qilgan.

Muxtasib-bozorlarda tosh-tarozi va narx-navolarni, ayni vaqtda aholi tomonidan shariat qonun-qoidalariga rioya qilinishini nazorat qiluvchi shaxs bo'lgan.

Zayl-yetakchi hisoblangan.

Qozi- mamlakatda sud qilish huquqiga ega bo'lgan sudyalardir.

Mahalliy boshqaruv tartiblar.

Voliy-viloyat boshlig'i.

Amid-viloyatda ijroiya boshqaruv ishlari bilan shug'ullangan.

Nadim-maslahatchi va hukumronlik qiluvchi shaxs.

Viloyat mushrifi-viloyatdagi kirim-chiqimlarini hisobga olgan.

Rais-shahar boshlig'i hisoblanadi. Birinchi vakili hisoblanib, hukmdorning xohish-istagini u orqali yetkazgan.

Shahar mushrifi-shahardagi kirim-chiqim ishlarini hisobga olgan.

Ukatxudo-mayda feodallarning vaziri deb ataydilar.

Shixna-qal'a boshlig'i

Kutvol-qal'a yoki qo'rg'on soqchisi boshlig'i.

Harbiy tashkilotlar hamda qo'shin tarixi.

Sulton toj-taxti va markaziy hokimiyatining asosiy tayanchi turli qabilalarga mansub doimiy qo'shin edi. Bu asosan otliqlardan iborat bo'lib, uning tarkibiga piyoda qismlar, tig'iz hollarda esa shaharliklar va dehqonlardan tuzilgan lashkarlar ham kirgan. G'aznaviylar qo'shinida turkiylar, seyistonliklar, hindlar, tojiklar, kurdlar, arablardan tashkil topgan harbiy qismlar bo'lgan. Bu holni qo'shinni tarqoq holda qat'iy tobelikda tutib turishga intilish bilan izohlash mumkin, "Barcha qo'shin bir urug'dan bo'lsa deb yozgan edi. Nizomulmulk undan xavf-xatar tug'ilishi mumkin, zero, tirishqoqlik ko'rsatilmaydi, tartibsizliklar sodir bo'ladi. Qo'shinni turli qabilalardan tuzmoq lozimdir".¹

G'aznaviylar qo'shinida sharqiy chegara viloyatlaridan Movarounnahr, Tarozi, Qoshg'ar va Xo'tandan keltirilgan qullar g'ulomlardan tashkil topgan maxsus harbiy qismlar ham bo'lgan. Ular maxsus ta'lim va harbiy tayyorgarlikni xususiy va saroy maktablarida olishgan. G'ulomlar bir necha toifaga bo'lingan. Ularning orasida eng ko'pchilikni 4 mingtasi saroy g'ulomlari tashkil qilgan. Ulardan tashqari ya'ni 300 g'ulom-sulton tanmahramlari va yaxshi kiyingan bayroqdorlar bo'lgan.

G'ulomlarning asosiy qismi oddiy jangchi va soqchilik vazifasini o'tashgan, lekin ularning bir qismidan xizmatkor, soqiy, to'shakchi va boshqalar sifatida ham foydalanilgan. G'ulomlar, shu jumladan sulton g'ulomlari xazinadan har yil maosh va oziq-ovqat olishgan. Huquqiy mavqelari va mol-mulklariga ko'ra ular bir xil emas edilar. Ularning ayrimlari yuqori mansablarga hojib, viloyat noibi, sipohsolor kabilarga erishganlar. G'ulomlar aholining boshqa ijtimoiy va etnik qatlamlari bilan aralashmaganlar, shu tufayli mulkdorlar tabaqasining hukmronligini amalga oshirish uchun qulay qurol rolini o'tagan. O'rta asr Sharqida keng tarqalgan "Sodiq xizmatkor (g'ulom) yuzta farzanddan a'lo; farzand otaga o'lim tilaydi; g'ulom esa –uzoq umr tilaydi" kabi maqollar aynan mana shunday holatni aks ettirar edi.

¹ Низомулмулк. Сиёсатнома. -Т.: 2012. -Б.107.

G'aznaviylar qo'shini uch yirik qo'shilmaga ajralib, uchta yirik sarkarda (sipohsolor) boshchiligida Hindiston, Iroq va Xurosonda joylashgan. Barcha qo'shin tepasida katta hojiblar turgan, unga maxsus belgi sifatida nog'ora, tug', katta yoki kichik nog'ora topshirilgan. Bosh qo'mondondan oltin kamar taqilgan qora chakmon va ikki shohli qalpoq kiygan.¹

Mahmud G'aznaviy mamlakatning barcha aholisini ikki toifaga ajratgan: harbiylar va fuqarolar. U jangchilarga maosh to'lagan va ulardan o'zining amr-u-farmonlarini so'zsiz ijro etishlarini talab qilgan.²

Mahmud G'aznaviy yaxshi tashkil qilingan va qurollangan katta qo'shinga tayangan. Uning ko'plab jangovar fillari bo'lgan, qal'alarni qamal etish uchun otuvchi mashinalar qo'llanilgan, daryodan kechib o'tish paytida suzuvchi ko'priklar qurilgan. Sultonning ko'p sonli qo'shinining aksariyatini sotib olingan va maxsus harbiy ta'lim olgan qullar-g'ulomlar tashkil etgan. G'ulomlarning otryadlari turklar va boshqa xalqlarning jangchilaridan tarkib topgan, ular orasida tojiklar ham ancha bo'lgan.

Harbiy boshqaruv tizimidagi mansab va unvonlar.

Sipohsolor-amirlikda bosh qo'mondondan shunday unvonni olgan. U sulolaning eng ishonchli, asosan shu xonadon namoyondasi tayinlangan.

Hojib ul-buzrug-Bayhaqiyning yozishicha g'aznaviylar davlatida bosh qo'mondondan unvoni hisoblangan.

Salar-i G'ulomon-bosh sarkarda hojib ul-buzrugdan keyingi maqomda turgan. Bayhaqiyning yozishicha, Salar-i G'ulomon saroy mahkamasining yetakchisi bo'lib, lekin Ma'sud hukmronligi davrida Salar-i G'ulomon bosh sarkarda bir xil mavqeda turgan.

Aridlar-g'aznaviylar davlatida qo'mondonlardan biri.

Katxudolar- g'aznaviylar davlatida qo'mondonlardan biri.

Hojib-g'aznaviylar davrida oliy harbiy unvonlardan biri.

Salor-amirlikdagi yuqori darajadagi harbiy lashkarboshi.

Sarxang-amirlikdagi o'rta darajadagi harbiy lashkarboshi.

¹ Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. - Б.248.

² Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. - Б.249.

Muqatila- ular erkin arablardan tuzilgan arab harbiy guruhi.

Silohdor-qurol-yarog' ta'minotchisi.

Naqib-asosan qo'shinni qay holatda tuzilishi va joylashtirilishi haqida buyruq berilib, qachonki jang boshlanganda ular o'sha buyruq ostida saflanishgan.

Xayl-amirlikdagi bir necha o'n otliqlar boshlig'i.

Xayltoshi-o'n harbiy bo'linmani yetakchisi hisoblangan. Biroq bu bizga harbiy unvon emas, balki tuzilmadek tuyuladi tarixchi Muhammad Nozimning fikriga ko'ra.

Naqib-i xayltoshin-beshyuz xayltoshlar yetakchisi. Bayhaqiyning ma'lumotiga ko'ra, Marvdagi Saljuqlarga qarshi Dandanakon janglarida qo'shinning asnaf (asosi)ni tashkil qilgan.

G'aznaviylar hukmdorlari (962-1186) yillari.

- ❖ Alptegin (962-963)
- ❖ Is'hoq (963-966)
- ❖ Bilgategin (966-972)
- ❖ Piritegin (972-977)
- ❖ Sabuqtegin (977-997)
- ❖ Ismoil (997-998)
- ❖ Mahmud G'aznaviy (998-1030)
- ❖ Muhammad (1030)
- ❖ Ma'sud G'aznaviy (1030-1041)
- ❖ Mavdud (1041-1048)
- ❖ Ma'sud II (1048)
- ❖ Ali Abul Hasan (1048-1049)
- ❖ Abdur Rashid (1049-1053)
- ❖ To'g'rul (1053)
- ❖ Farruxzod (1053-1059)
- ❖ Ibrohim (1059-1099)
- ❖ Ma'sud III (1099-1114)
- ❖ Sherzod (1114-1115)
- ❖ Arslon (1115-1118)
- ❖ Bahromshoh (1118-1152)
- ❖ Xusravshoh (1152-1160)
- ❖ Xusrav Malik (1160-1186)

Mavzu bo'yicha savollar.

1. G'aznaviylar davlati tashkil topishi haqida ma'lumot bering?

2. G'aznaviylar davlatining siyosiy tarixi haqida ma'lumot bering?
3. G'aznaviylar qaysi hududlarga bosqinchilik yurishlari olib borganlar?
4. G'aznaviylar davlat boshqaruvi tartibi qay tarzda olib borilgan?
5. G'aznaviylar davlatining harbiy san'ati haqida malumot bering?
6. G'aznaviylar hukmdorlarning hukmronlik yillarini ayting?
7. G'aznaviylar davlatidagi harbiy boshqaruv tizimidagi mansab va unvonlarning ta'rifini yozing?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahimova.N.A, Isakova.M.I, Sulaymanova.Z.M. Davlat muassasalari tarixi. -T.: "Sharq", 2007.
2. Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992.
3. Сағдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норқулов.Ҳ. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: "Академия", 2000.
4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: "Шарқ", 2000.
5. Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012.
6. Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018.
7. Sultonov.F, Bozorboyev.F. O'zbekiston hukmdorlari. -T.: "Alisher Navoiy", 2007.
8. Sultonov.H. O'zbekiston tarixi. -T.: "Sharq", 2014.
9. Баракаев.Ж, Ҳайдаров.Й. Бухоро тарихи. -Т.: "Ўқитувчи", 1991.
10. Низомулмулк. Сияр ул-мулк (Сиёсатнома) -Т.: "Yangi asr avlodi", 2008.
11. Муртазаев.Р.Ҳ. Ўзбекистон тарихи. -Т.: 2005.
12. Shamsuddinov.R, Karimov.Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob. -T.: "Sharq", 2010.
13. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. -Т.: 2000.
14. Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машҳур сулолалари, "Академия" -Т.: 2013.
15. Абул Фазл Байҳақий. История Масуда. Москва 1969.

6-MAVZU. SALJUQIYLAR DAVLATINING BOSHQARUV TIZIMI VA HARBIY, SIYOSIY TARIXI

Reja:

1. Saljuqiylat davlating vujudga kelishi.
2. Saljuqiylar davlatining davlat boshqaruv tizimi.
3. Saljuqiylar davlatining harbiy san'ati.
4. Saljuqiylar davlatida harbiy unvon va mansablar.
5. Saljuqiy hukmdorlarning hukmronlik yillari.

Tayanch iboralar:

Saljuq, suboshi, Tug'ulbek, Malikshoh, manglay, avangard, otabek, amiri xoris, javshan tenure, Chug'ul, omil, Devoni istifo, G'iyosiddin Muhammad.

Saljuqiylar davlatining siyosiy tarixi.

Saljuqiylar sulolasi turkiy o'g'uz qavmining qiniq urug'i yoki qabilasidan chiqqan bo'lib, hozirgi Janubiy Qozog'iston hududlariga to'g'ri keluvchi Sirdaryoning o'rta oqimidan Talas vodiysigacha, Sirdaryoning quyi oqimlarida ko'chib yuruvchi etnik guruhlar bo'lgan. Manbalarning ma'lumotlar berishicha, bu sulolaning paydo bo'lishi qiniq qabilasi vakili bo'lgan, Saljuq nomi bilan bog'liq edi. X asrning o'ratalarida o'g'uzlar Yabg'usining xizmatida bo'lib, yirik harbiy unvon-"Suboshi" unvoniga savozor bo'ladi. Bu haqida Mahmud Qoshg'ariy "Saljuq Su-boshi" deya ma'lumot beradi.¹ X asrning ikkinchi yarmida ko'plab o'g'uz qabilalari o'z davlatlarini tuzdilar.² Saljuqiylar X asr oxirlarida dastlab Nurota tog'lari hududlariga ko'chib keladilar. Bu o'g'uzlarning boshlig'i Saljuqbekning nabiralari aka-uka To'g'ulbek Muhammad va Chug'ulbek Dovud edilar.

Qoraxoniylar turklar XI asrning 20-yillariga borib o'g'uzlarni siqib qo'yishdi natijada ular boshqa yerga ko'chib ketishga majbur bo'ldilar. O'g'uzlarning rahbari Mahmud G'aznaviyga murojaat qilib Xuroson hududiga o'rtnashishga ijozat so'raydilar. Buning evaziga Mahmud qo'shiniga yordam berish majburiyatini oladilar. Mahmud ularga Shimoliy Xurosondagi Saraxs va Obivard oralig'idagi hududga

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.185.

² Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машхур сулолалари. -Т.: 2013. -Б.154.

joylashishga ruxsat beradi. Vohada 4000 oila kelib joylashdi. Ular ortidan o'g'uzlarning boshqa guruhlar kelib o'rnashdilar, ushbu jarayon ayniqsa Mahmud vafotidan so'ng kuchaydi. Ma'sud hukmronligining dastlabki yillarida Xurosonda turk aholisi ancha ko'paydi.

Natijada jangovar ko'chmanchilar va o'troq aholi o'rtasida to'qnashuvlar yuz berdi. Yildan yilga saljuqiy sarkardalar Ma'suddan yangi hudud talab qila boshladilar.

1035-yili Xurosonda vaziyat keskinlashdi. Saljuqiy o'g'uzlarga qarshi Ma'sudning o'zi saralangan qo'shin bilan yurish boshladi. Lekin o'g'uzlarning qo'li baland keldi. Ma'sud ularga Niso, Farova va Dehistonni berishga majbur bo'ldi. Yuqoridagi hududlar ham saljuqiylarni qoniqtira olmadi, ko'p o'tmay Marvni talab qilishdi. Bunga javoban Ma'sud ularga qarshi qo'shin jo'natdi. Bu safar ham G'aznaviylar qo'shini tor-mor bo'ldi, shundan so'ng Saljuqiylar Nishopurni jangsiz egallashdi va o'sha yerda To'g'rulbek nomiga xutba o'qildi.

1038-yil Saljuqiylar davlati tashkil topgan sana bo'lib hisoblanadi. To'g'rulbek 1038-yilda 3 ming kishilik qo'shin bilan deyarli hech qanday qarshiliksiz Nishopurni egallaydi.¹ Lekin G'aznaviylarga qarshi kurash davom etadi. Ma'sud ularni Nishopurdan quvib chiqarishga erishdi. Keyin Ma'sud o'zi katta qo'shin bilan yurish boshladi. Qo'shinda fillar bo'lishiga qaramay askarlar orasida yakdillik yo'q edi. 1040-yil may oyida bo'lgan Dandanakon jangida G'aznaviylar qo'shini qaqshatqich zarbaga uchradi. Ma'sudning o'zi bir amallab qochib qutuldi. Dandanakon jangidan so'ng Xuroson Saljuqiylar qo'liga o'tdi: To'g'rulbek Nishopur taxtiga chiqdi. Chug'rulbek esa Marvda taxtga o'tirdi. G'aznaviylar takibida esa G'azna va Panjob qoldi. To'g'rulbek 1055-yilda Bag'dodni oldi. Endi Abbosiylar Saljuqiylarga tobe bo'lib qoldi shundan so'ng Xuzustonni egalladi. Natijada butun Eron Saljuqiylar qo'li ostiga o'tdi. 1054-yilda Ozarbayjon va Eronni egallagan Ravvodiylar To'g'rulbek hukmdorligini tan oldi. 1056-yil Iroqdan Movounnahrgacha bo'lgan hududda vabo tarqaldi. 1058-yili Kare va Malatyani egallashdi. 1059-yil Chug'rul vafot etdi. To'g'rulbek umrining oxirigacha butun

¹ Shamsuddinov.R, Karimov.Sh. Vatan Tarixi, -T.: "Sharq", 2010. -B.202.

mamlakat hukmdoriga aylandi. 1062-yilda Fors va Sheroz egallandi. Saljuqiylar davlati hududi Amudaryodan Frotgacha bo'lgan hududlar bilan chegaralandi.¹ To'g'rulbek vafot etgach uning o'g'il farzandi bo'lmaganligi tufayli uning jiyani Alparslon (1061-1072) davrida g'olibona yurishlar davom etdi. Ammo mamlakatning eng kuchaygan davri Alparslonning o'g'li Sulton Malikshoh (1072-1092) nomi bilan bog'liq. 1089-yil Malikshoh qo'shinlari Farg'ona vodiysini egallab Sharqiy Turkistonga bordi. Davlatning inqirozi esa Sulton Sanjar nomi bilan bog'liq. To'g'rulbek davridayoq Kermonda Saljuqiylar davlati (1041-1187) tashkil topdi, keyinroq Kichik Osiyoda ham Saljuqiylar davlati tarkibiga qo'shib olindi.

1092-yili, Malikshoh vafot etgach toj-u taxt uchun kurash avj oldi. Malikshohning xotini Turkon xotun ko'plab sarkardalarni o'z tomoniga og'dirib to'rt yashar o'g'li Mahmudni hukmdor bo'lishiga erishdi. Biroq Malikshohning boshqa xotinidan tug'ilgan o'g'li Barqiyog'rug' taxtga chiqdi. Uni vazir Nizomulmuk tarafdorlari qo'llab-quvatlagandi. Shu tariqa Saljuqiylar davlatida ikki hukmdor paydo bo'ldi: Mahmud Isfahonda Barqiyog'rug' Rayda hukmdorlik qildilar va o'z nomlaridan tanga zarb qildirdilar. 1094-yil Mahmud tarafdorlari qirib tashlandi. Barqiyog'rug' vafot etgach (1118) Malikshohning tirik o'g'illari Sanjar va Muhammad davlatni ikki qismga bo'lib oldilar. Saljuqiylar davlatida isyon va g'alayonlar boshlanib ketdi. Bu isyon va g'alayonlar hokimiyat tepasiga 1118-yilda- "Ulug' saljuqiylar"ning eng so'nggi vakili Sulton Sanjar (1118-1157) kelgach tinchidi.² 1117-yili G'aznaviylar bo'ysundirildi o'lpon to'lashga majbur qilindi. Saljuqiylar davlati uch qismga bo'lindi. Sharqiy: Movarounnahr, Xorazm, Xuroson G'arbiy: Iroq va Ko'niyo (Kichik Osiyo) sultonliklariga bo'linib ketdi. 1122-yil Gruzin shohi Dovud IV Saljuqiylar qo'shinini yengib Tbilisini egalladi. 1131-yili Mahmud vafot etgach taxt uchun kurash avj oldi. 1134-yilda To'g'rul o'ldirilgach keyin taxtga ukasi Ma'sud (1134-1152) o'tirdi. 1137-yilda Qoraxoniylar Eloqxoni Mahmud Qoraxitoylardan yengilgach o'zining oily hukmdori bo'lgan Sulton Sanjarni yordamga chaqirdi. Nihoyat ittifoqchilar qo'shini 1141-yili sentabr oyida Samarqand yaqiniga kelib

¹ Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машхур сулолалари. -Т.: "Академия", 2013. -Б.156.

² Shamsuddinov.R, Karimov.Sh. Vatan Tarixi, -Т.: "Sharq", 2010. -Б.204.

birlashdilar ammo Qoraxitoylarning hujumi natijasida Sulton Sanjar boshchiligidagi qo'shinlar mag'lubiyatga uchraydilar natijada sultonlar sultoni deb ulug'langan Sulton Sanjarning obro'siga o'nglanmas putur yetdi. 1153-yilda Balx shahri atroflarida yashovchi O'g'uzlar qo'zg'olon ko'tardilar. Qo'zg'olonga sabab qilib soliqlarning oshirilgani aytiladi. Saljuqiylarning so'nggi yirik vakili Sulton Sanjar Balx O'g'uzlaridan yengilib asir olinadi. Uch yillik asirlikdan so'ng 1156-yili taxtga qaytadi. Ammo biroz vaqt o'tgach 1157-yilda xastalik bilan vafot etdi. 1194-yilda Xorazmshohlar hukmdori bo'lgan Takash sharqiy va g'arbiy Saljuqiylar davlatini tugatdi.¹ Faqatgina Ko'niyoda (Kichik Osiyoda) Saljuqiylar davlatining bir qismi saqlab qolindi. 1308-yilda Saljuqiylar davlati butunlay tugatildi. Ushbu davlat o'rnida butun g'arb olamida mashur bo'lgan Usmoniylar imperiyasi tashkil topdi.

Saljuqiylar davlatida boshqaruv tizimi.

Sulton ul-a'zam-davlat boshlig'i, oliy hukmdor. Sultonlikda yer-mulk taqsimlash faqatgina sulton ixtiyorida bo'lgan.

Bosh vazir-ra'is ur-ruaso yoki said ur-ruaso (boshliqlarning kattasi)-u barcha devonlar faoliyatiga rahbarlik qilgan holda xazina, moliya, soliq, davlatga tegishli bo'lgan ishlab chiqarish muassasalari ishlarini nazorat qilgan. U sulton nomidan xorijiy davlatlar namoyondalari bilan muloqot va muzokarada bo'lish huquqiga ega edi. Faqatgina bir sohada, yer-mulk taqsimlash ishlarida huquqsiz edi.

Ulug' hojib-oliy hukmdorning eng yaqin kishisi, dargoh bilan devonlar o'rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtirib turuvchi, rasmiy qabullarni uyushtiruvchi amaldor.

Amiri xoris-oliy hukmdor chiqargan jazolar hukmlarini ijro etish bilan shug'ullanuvchi amaldor.

Mustafiy-Devoni Istifo xizmatchisi hisoblangan. Davlatdagi moliyaviy masalalar bilan shug'ullangan. Davlat xazinasini kirim-chiqimlari. Davlatning xarajatlari uning qo'lida bo'lgan va naqd pullarni hisob kitoblarini olib borgan. Davlat lavozim va mansablarining maoshi berilishi bilan shug'ullangan.

Mushrif- davlat kotiblari shunday atalgan.

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.187.

Saloxdor-saroydagi qurol-aslaha, ayniqsa oliy hukmdorga tegishli narsalarni saqlash bilan shug'ullanuvchi amaldor.

Xos vakil-dargoh ishlarini boshqaruvchi amaldor.

Janddor-sulton va dargoh xavfsizligining ta'minlovchi amaldor.

Sharobdor- sulton sharobxonasining boshlig'i. Sharobxonada turli sharoblar tayyorlash bilan birga shirin ichimliklar tayyorlash uchun shakar ham saqlangan.

Sharobdorlar amirlar orasidan tayinlanib, uning qo'l ostida bir nechta g'ulomlar bo'lgan.

Amir-qo'shin rahbari va bosqinchilik paytida hukmdorning ma'lum hududidagi rahbari.

Chashnegir-sultonning ovqatlanishiga ma'sul shaxs hisoblanadi. U dasturxon yozilganda sulton taomlaridan zaharlanmasligi uchun o'zi birinchi bo'lib tatib ko'rar edi.

Miroxur-sulton otxonalari boshlig'ining lavozimi. U sultonga qarashli minib yuriladigan otlarga egalik qilgan. Miroxurlar harbiy yurishlarda ham faol ishtirok etganlar.

Tashtdor-sulton hammomlari va hovuzlarining boshlig'i. Uning qo'l ostida bir necha g'ulom bo'lgan. Tashtdorlar sultonga juda yaqin odamlar bo'lgan.

A'lamdor-sulton bayrog'ini tutuvchi.

Otabek-bu unvon bosib olingan davlatlarda vazirlik mansabiga teng bo'lgan. Otabek mansabi dastlab Alp Arslon davridan boshlab joriy qilingan. Keyingi sultonlar davrida ham bu unvon yetakchilik qildi. Shahzodalarni tarbiyalovchi inson hisoblanadi va keyinchalik bosh vazir lavozimiga teng yuritiladi. Otabeklar turkiy qullardan chiqqan sarkardalar bo'lib dastlabki paytlarda ular shahzodalarga tarbiyachilik qilganlar. Eron al-Jazira va Suriyada sultonlarning harakat ko'lamini mahlalliy otabeklar cheklab turdilar. O'sha paytdagi musulmon Yaqin Sharqining tarixida otabeklar katta kuch edilar.¹

Voliy-viloyat boshqaruvi qo'lida bo'lgan. Ular o'z hududiga tegishli barcha sohalarga boshchilik qilganlar. Ular huzurida alohida idoralar bo'lgan. Voliylar hukmdor orqali lavozimga tayinlanganlar. Shahar boshliqlari ham shaharga tegishli barcha masalalarga, harbiy sohadan tashqari, boshchilik qilganlar.

¹ Босворт.К.Е. Мусулмон сулолалари. -Т.: "Fan", 2007. -Б.90.

Shihna- “Harbiy hokim” deb yuritilgan. Shahardagi tartib va nazoratga olish bilan shug’ullangan.

Noib-shihna yordamchisi bo’lgan. Ularning vazifalari: tartibni buzganlarni imomlardan maslahat olib jazolash. Yana bir vazifasi joylardagi tartibni nazorat qilganlar.

Omil-joylarda soliq yig’ish bilan shug’ullanganlar.

So’boshi-qo’shin sarkardalaridan biri hisoblangan. Mahmud Qoshg’ariy ma’lumotiga ko’ra.

Davlatda faoliyat yuritgan devonning nomlari va vazifalari.

Devoni tug’ro-eng muhim devon, uning boshlig’i bosh vazir o’rinbosari mavqeyiga ega bo’lgan. Devoni tug’ro sulton farmoni, qarorlari, rasmiy hujjatlarini tayyorlash, ularni tasdiqlash uchun taqdim etish, markazdan joylarga rasmiy hujjatlarni yuborish, joylardan markazda qabul qilish, chet ellarga maktublar yuborish, davlat hujjatlarida maxfiylikni ta’minlash ishlariga rahbarlik qilgan.

Devoni istifo-moliya devoni. Davlat kirim-chiqimlari, soliqlar bilan shug’ullangan, ularni ro’yxatga olishga ma’sul devon.

Devoni ishrof-davlat nazorati devoni. Ushbu devon moliya-soliq ishlarni, hisoblarni tekshirish, vaqt mulklar ustidan nazorat qilish, sulolaga tegishli yer-suv, qimmatbaho moliya qog’ozlari, zarbxonalar, bozorlar mutasaddilari, soliqchilar, amaldorlar ustidan nazorat olib borgan.

Saljuqiylar davlatida harbiy san’at.

Saljuqiylar ulkan davlat tuzish yo’lida cheksiz muvaffaqiyatlar keltirgan omil bu shubhasiz ularning harbiy texnikasi va mahoratidir. Albatta, o’g’uz-turkman qabilalarining o’z raqiblari ustidan qozongan g’alabalarida ularning jangovar sifatlarini rolini inkor etib bo’lmaydi. Bundan tashqari, XI asr o’rtalariga kelib istilolar jarayonida sajuqiylar harbiy tashkiloti yuksalib boradi. Ularning harbiy quvvati va hukmronligi asosini nisbatan oz muddat ichida muntazam qo’shin tashkil etilib, ko’chmanchilarning urug’-qabila lashkarlarining endilikda mavqelari ancha pasayib qolgan edi.¹

Saljuqiylar harbiy tuzilmasi o’sha davrda “lashkari ijaraxo’r” va “jaridayi iqtaat”ga bo’lingan. Ulardan birichisining ma’nosi “maosh

¹ Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. - Б.258.

oluvchi lashkar” va ikkinchisi “iqto ro’yxatlarida turuvchi lashkarlar” deb atalgan.

Qo’shinning o’zi bir necha qismlardan tashkil topgan: sulton gvardiyasi (xos), saroy, qo’shinlari(mufridot), shahzodalar va sulolaning boshqa a’zolarini qo’shini, shuningdek, vassallar lashkarlaridan iborat edi. Xazinadan maosh oluvchi lashkar boshliqlari va oddiy jangchilar devoni jaysh ro’yxatlarida qayd etilgan.

Professional qo’shin turkiylar, eroniylar, arab, kurd, arman va boshqa millatlarda tashkil topgan edi. Davlat qo’shinida iqto olgan amaldorlar ham davlat ro’yxatida turgan va boshqaruv tarkibiga kiritilganlar. Malikshoh hukmronligi davrida 40 mingdan 47 minggacha otliqlar soliqlardan ozod qilinganlar ular tinch davrlarda favqulodda soliqlar va nafaqa hisobidan kun kechirganlar.

Saljuqiylar qo’shini asosan kamon bilan jang qilishni yaxshi ko’rishgan. Bo’ri uvullashini eslatadigan janggovar hayqiriq bilan dushmanga qo’qqisdan hujum qilib, ular odatda dushmanga asosan kamon o’qi yog’dirib yolg’ondan chekinganlar ko’chmanchilarning ko’ngilli lashkarlari qo’shni yerlarga tez-tez bosqinchilik hujumlari qilib asirlar, otlar, xachirlarni o’lja olishgan. Nikita Xoniarning ta’kidlashicha, jangdan so’ng kamonchilar o’lgan dushmanlarini bosh terisini shilib olishgan.

Sulton Sanjar hukmronligi davrida o’g’uz harbiy an’analari qayta tiklana boshlandi. Esiji o’gli Alining guvohlik berishicha, uning vaqtida “o’g’uz to’ra” rasmiga rioya qilingan. Unga ko’ra qo’shinning o’ng qanotini an’ana sifatida qayi va bayot qabilasining beklarbegi, so’l qanotni esa bayundur va bijanak qabilasidan beklarbegi tayinlangan, Ibn al-Asir va Hofizi Abro’larning qayd qilishlaricha ikki katta guruhga-Nosiriddin Abu Shujo To’tibek rahbarligidagi uchuqlar va Ko’rduq ibn Abdon Hamid boshchiligidagi buzuqlarga bo’lingan. Uchuqlar “katta” va buzuqlar- “kichik” qabilalar ro’yxatiga kiritilganlar va ular qo’shinning o’ng qanotini tashkil qilganlar. O’g’uz qo’shinning ikki qanotidan tashqari markaz (manglay), shuningdek avangard va qo’riqchi qo’shinlar, kuzatuvchi harbiy qismlardan iborat bo’lgan.

Saljuqiylar qo’shini tarkibida mamluklardan tuzilgan qismlar, ko’chmanchilardan tashkil topgan ko’ngilli lashkarlar. Shuningdek,

yollanma vassallar qo'shini ham bor edi. Har bir qo'shinning alohida qurol-yarog'i, kiyim-boshi, harbiy tug' va bayrog'i bo'lgan.¹

XI-XII asrlarda Xuroson sultonligida Yaqin va O'rta Sharqning ko'pchilik boshqa regionlari kabi qurol-yarog'lar og'irlashadi. Shamshirning roli oshadi, sovut va zirhlarni chopib tashlovchi ikki dastalik shamshirlar paydo bo'ladi. Og'ir qurollangan otliqlarning asosiy roli dastalik 6-8 m. li uzun nayza edi. Yengil qurollangan otliq jangchilar esa kalta nayzalardan foydalanishgan. Asosan dehqonlardan olingan piyoda askarlar esa sepoya va shohalardan qurollanganlar. Ko'chmanchi jangchilar esa qilich, pichoq, qalqon, cho'qmor, so'yil, tig'i torayib boruvchi yengil jang boltalari mavjud edi. Ular shaharlarni qamal qilishda maxsus arqonlardan ham foydalanishgan. Astariga yirik metall halqalar o'rnatilgan zirhlar, tangasimon, qat-qat, asosi charm teri bo'lgan jang sovutlari (javshan tanure) bo'lgan.²

Saljuqiy hukmdorlar (429-590) yoki 1038-1194 yillari.

Ruknuddunyo vaddin To'g'ul I (1038-1063) yoki (429-455)

Azudu-davla Alp Arslon (1063-1072) yoki (455-465)

Jalolu-davla Malikshoh I (1072-1092) yoki (465-485)

Nosiruddin Mahmud I (1092-1094) yoki (485-487)

Ruknuddin Berk Barkyoruk (1094-1105) yoki (487-498)

Muizzuddin Malikshoh II (1105) yoki (498)

G'iyosiddin Muhammad I (1105-1118) yoki (498-511)

Muizzuddin Sanjar (1118-1157) yoki (511-552)

Mavzu bo'yicha savollar.

1. Saljuqiylar davlatining tashkil topishi haqida ma'lumot bering?
2. Saljuqiylar davlatining siyosiy tarixi haqida ma'lumot bering?
3. Saljuqiy hukmdorlar qaysi davlatlar hududlariga harbiy yurish uyushtirgan?
4. Saljuqiylar davlat boshqaruvi tizimi qay tarzda amalga oshirilgan?
5. Saljuqiylar davlatining harbiy san'ati haqida ma'lumot bering?
6. Saljuqiy hukmdorlarning hukmronlik yillarini ayting?

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. - Б.260.

² Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018 - Б.261.

7. Saljuqiylar davlatidagi faoliyat yuritgan devonning nomlari va vazifalarini ayting?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahimova.N.A, Isakova.M.I, Sulaymanova.Z.M. Davlat muassasalari tarixi. -T.: "Sharq", 2007.
2. Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992.
3. Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Ҳ. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: "Академия", 2000.
4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: "Шарқ", 2000.
5. Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012.
6. Erkan Goksu. Turkiye Selcuklularinda Ordu. Ankara 2010.
7. Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018.
8. Sultonov.F, Bozorboyev.F. O'zbekiston hukmdorlari. -Т.: "Alisher Navoiy", 2007.
9. Sultonov.H. O'zbekiston tarixi. -Т.: "Sharq", 2014.
10. Баракаев.Ж, Ҳайдаров.Й. Бухоро тарихи. -Т.: "Ўқитувчи", 1991.
11. Босворт.К.Е. Мусулмон сулолалари. -Т.: "Фан", 2007.
12. Низомулмулк. Сияр ул-мулк (Сиёсатнома) -Т.: "Yangi asr avlodi", 2008.
13. Машарипов.О. Хоразмнома, Хоразм. 2007.
14. Муртазаев.Р.Ҳ. Ўзбекистон тарихи. Т.: 2005.
15. Shamsuddinov.R, Karimov.Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob. -Т.: "Sharq", 2010.
16. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. -Т.: 2000.
17. Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машҳур сулолалари, "Академия" -Т.: 2013.

7-MAVZU: QORAXONIYLAR DAVLATINING DAVLAT BOSHQARUV TIZIMI, HARBIY VA SIYOSIY TARIXI. QORAXONIYLARNING SIYOSIY TARIXI.

Reja.

1. Qoraxoniylar davlatining davlat sifatida shakllanish tarixi.
2. Qoraxoniylarning boshqaruv tizimi.
3. Qoraxoniylar harbiy san'ati tarixi.
4. Qoraxoniylar xoqonlarning hukmronlik yillari.

Tayanch iboralar:

Qoraxon, Bug'roxon, kichik xoqon, eloqxon, agichi, jantdor, ulkan cherik, yatan, soqim, cho'ram, bek, tekin, imom, Kitob al-kamin fi-tarix, yalavoch.

Qoraxoniylar davlatining siyosiy tarixi.

X asrning ikkinchi yarmiga kelib ichki ziddiyatlarning ko'payishi va keskinlashuvi natijasida Somoniylar davlati kuchsizlana boshladi. Somoniylarga tobe bo'lgan viloyatlarda, ayniqsa, Xurosonda ular hokimiyatiga qarshi ko'tarilgan isyonlar toj-u-taxt uchun uzluksiz olib borilgan kurashlar Somoniylar davlati inqirozini yaqinlashtirgan edi.¹ Bunday vaziyatdan Yettisuv va Qoshg'arda yashovchi turkiy qabilalar unumli foydalandilar. Chunki, X asrning ikkinchi yarmiga kelib bu hududlardagi turkiy qabilalar-qarluqlar, chigillar, yag'molar va boshqa o'zlarining kuchli feodal davlatlarini tuzishga muvaffaq bo'lgan edilar.

Qoraxoniylar turkiy qavmlar ekanligi aniq bo'lsada, ularning kelib chiqishi haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Ammo, ular o'z sulolalarini "Afrosiyob avlodi" deb ataganlari hamda Qoraxoniylar chigillar yoki qarluqlar qavmiga mansubligi haqidagi nuqtai nazar o'rta asrlar davri tarixining ko'pchilik tadqiqotchilari tomonidan e'tirof etiladi.²

Qoraxoniylar islom dinini Horun Bug'roxon davrida qabul qilgan. Ayrim yozma manbalarda u Bug'roxon at-Turkiy deb nomlanadi. Misol uchun, Ibn al-Asir o'zining "Kitob al-kamin fi-tarix" asarida ma'lumot berishicha Qoshg'ar, Bolasog'undan to Chan (Xitoy) chegarasigacha bo'lgan yerlar Bug'roxon at-turkiy hukmronligida bo'lgan.

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.171.

² Ўша жойда, -Б.172.

Butun Tyanshan va Yettisuvni egallab bo'lganidan so'ng Qoraxoniylar somoniylar davlati tarkibida bo'lgan Movounnahrga ham harbiy yurishlar uyushtira boshladilar va tez orada Farg'ona va Isfijob (Sayram)ni bosib olishga erishadilar. 990-992-yillarda Qoraxoniy Horun (Hasan) Bug'roxon Somoniylarga tegishli bo'lgan O'rta Osiyodagi mulklarning kattagina qismini bosib oldi. Qoraxoniylar Buxoroga bir necha bor yurishlar olib bordilar. Mazkur maqsad yo'lidagi birinchi urinish 992-yili ro'y beradi.¹ Bug'roxon Buxoroni egallaydi. Shu yilning o'zida Bug'roxon dardga chalinib vafot etadi, uning qo'shinlari esa Buxoroni tashlab ketadi.² Manbalarning ma'lumot berishicha, Somoniylar davlatida katta ta'sirga ega bo'lgan turk lashkarboshisi, Xuroson hokimi Abu Ali Sinjuriy va yana bir lashkarboshi Balx hokimi ochiqdan ochiq Qoraxoniylarga yon bosadilar. Ya'ni, Sinjuriy Hasan Bug'roxon bilan muzokara olib borgan bo'lsa, Foyiq Raboti Malik yaqinidagi Bug'roxonga qarshi jangda, har tomonlama ustunlikka ega bo'lishiga qaramay taslim bo'ladi. Hasan Bug'roxon Samarqand va Buxoroni egallagach, kasalligi tufayli urushni davom ettira olmasdan Qoshg'arga qaytishda, yo'lda Qo'chqorboshi degan joyda 993-yilda vafot etadi.

Hasan Bug'roxon vafotidan so'ng ulug' xon (Qoraxon) lavozimini, uning jiyanini Ali ibn Muso egallaydi. Ammo u uzoq vaqt taxtga o'tira olmadi. Taxtni Qoraxoniy Nasr Eloqxon egalladi. Somoniylar davlatidagi ichki nizolarni, somoniy hukmdorlari va Turk lashkarboshilari o'rtasidagi kelishmovchiliklarni diqqat bilan kuzatib turgan Qoraxoniylar 996-yilda Nasr Eloqxon boshchiligida Buxoroga yangi yurishlar uyushtirdilar.³ Somoniy hukmdori Nuh II G'azna hokimi Sabuqteginni yordamga chaqiradi. Balxda katta qo'shin bilan yetib kelgan Sabuqtegin Kesh va Nasaf oralig'ida joylashib, o'z qo'shinlari bilan kelib qo'shilishini so'rab Nuh II ga elchi yuboradi. Lekin o'z "vassali" ga uncha ishonmagan Buxoro hukmdori o'z vaziri O'zayrining fikriga qo'shib bu taklifni rad etadi va Sabuqteginning o'zini Buxoroga chaqiradi. Bundan ranjigan Sabuqtegin o'g'li Mahmudni 20 minglik qo'shin bilan Buxoroga jo'natadi. O'zi esa Nasr

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: "Шарк", 2000. -Б.104.

² Баракаев.Ж, Ҳайдаров.Й. Бухоро тарихи. -Т.: "Ўқитувчи", 1991. -Б.43.

³ Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992. -Б.117.

Eloqxon bilan muzokaralar olib borib, Qoraxoniylarga Somoniylarga tegishli bo'lgan shimoliy hududlarni taqdim etadi.

Shunday qilib, 1005-yilga qadar Somoniylar va Qoraxoniylar o'rtasida ko'plab urushlar bo'lib o'tdi va o'sha yili so'nggi Abu Ibrohim Ismoil Muntasirning Buxoroni ozod etishdagi harakatlari muvaffaqiyatsiz yakunlandi va Somoniylar siyosiy tarix sahnasidan tushib ketdilar. Xullas, XI asr boshlarida Qoraxoniylar davlati Amudaryoning yuqori va o'rta oqimlaridan to Yettisuv, sharqda esa Tarim daryosigacha bo'lgan hududlarni o'z ichiga olgan edi. Ayrim olimlarning fikricha, shu vaqtdan boshlab Qoraxoniylar Buxoro, Samarqand va umuman, Amudaryogacha bo'lgan hududlarni ham boshqara boshlaganlar. Siyosiy jihatdan olib qaraganda, XI asr boshlarida Turkiston bir qancha siyosiy kuchlar tomonidan idora etilgan. Sharqiy Turkiston, Toshkent, Isfijob, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Chag'aniyon, Xuttalon viloyatlari Qoraxoniylar, Amudaryoning chap qirg'oq yerlari to G'aznagacha, Xuroson, Seyiston viloyatlari G'aznaviylar, Xorazm esa Xorazmshohlar, Orol dengizidan sharq va shimoldagi yerlar O'g'uzlar ittifoqi tomonidan boshqarilar edi.

Qoraxoniylarning Movarounnahrda hukmronligi 200 yil davom etadi. Somoniylarga tegishli bo'lgan yerlarni egallash jarayonida Qoraxoniylar boshqaruvchilari vaqtinchalik bo'lsada birlashib turkiylarning yirik Qoraxoniylar davlatini barpo etadilar. Bu davlat bir necha viloyatlarga bo'lingan bo'lib, Nasr Eloqxon hokimlik qilgan shijoatli va mohir sarkarda Nasr Eloqxon do'stona munosabatlar o'rnatish tarafdori ekanligini bildirib qo'shnisi Mahmud G'aznaviy bilan elchilik munosabatlarini o'rnatadi. Ammo bunday munosabatlar uzoq cho'zilmadi. Mahmud G'aznaviy shimoliy Hindistonda urush olib borayotganidan foydalangan Nasr Eloqxon 1006-yilda katta qo'shin bilan Amudaryodan kechib o'tib Balx, Tus, Nishopur shaharlarini bosib oladi. Shunga qaramasdan, G'aznaviylar Qoraxoniylarni Xurosondan haydab chiqarishga muvaffaq bo'ldilar. 1008-yilda Qoraxoniylar yana Xurosonga hujum qildilar. Mahmud G'aznaviyning o'zi 500 ta jangga o'rnatilgan fillarga ega bo'lgan katta qo'shin bilan Qoraxoniylarga qarshi chiqdi va Balx atrofida bo'lgan jangda ularning qo'shinini tor-mor keltirdi.¹ XI asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa qoraxoniylar

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: “Шарқ”, 2000. -Б.105.

shu yuz yillikning 40-yillaridan buyon kuchga kira boshlagan boshqa bir turkiy sulola-saljuqiylar bilan keskin munosabatda bo'la boshlaydilar. Ma'lumki, saljuqiylar XI asrning 40-yili g'aznaviylarni mag'lubiyatga uchratib, 50-yillardan esa Xurosondan Bag'dodgacha bo'lgan hududni o'zlariga bo'ysundirishga erishgan edilar.¹

Mintaqada hukmronlikka intilish borasidagi bu ikki sulola o'rtasida kurashning amaliy ko'rinishi sifatida 1089-yil voqealarini keltirish mumkin. Chunonchi, o'sha yili saljuqiy hukmdor Malikshoh Buxoro, Samarqand, O'zgan kabi shaharlarda o'z siyosiy hukmini o'rnatib, qoraxoniylarga qattiq zarba berishga muvaffaq bo'ladi. Sharqiy Turkistonga bostirib kirgan kidanlarni (qoraxitoylar) 1128-yilda mag'lubiyatga uchratgan, qoraxoniy Ahmad Qoshg'ariy ham arslonxon deb atalgan.² 1137-yil qoraxoniylar Xo'jand atrofida qoraxitoylardan yengiladi. Xususan, qoraxoniylar tarix sahnasidan ketishi 1213-yilda yuz berdi. Buni xorazmshohlar Sulton Muhammad amalga oshiradi.³

Qoraxoniylar davlatining boshqaruvidagi mansab va unvonlar.

Xoqon-ul-xoqon-Qoraxon yoki Tamg'achxon. Qoraxoniylar davlatining oliy boshlig'i. Xoqonlik taxti merosiy hisoblangan. Arab manbalarida mazkur unvon sulton ul salotin, fors manbalarida shahanshohga muvofiq keladi.

Eloqxon-xoqondan keyingi pog'onada turuvchi shaxs. U xoqon xonadoniga mansub bo'lib, viloyatning mulk sohibi hisoblangan. El-yurt hokimi hamdir.

Ulug' hojib (Tayangu)-davlat va fuqarolar ishlari bo'yicha xonning yaqin maslahatchisi deb hisoblangan. Uning vazifalari: qonun va odatlarga rioya etish, rasmiy tantanalarni tashkil etish, fuqarolarning iltimos va shikoyatlarini qabul qilish va oliy hukmdorga yetkazish, shuningdek, u elchilarni qabul qilish ishlariga ham ma'sul xodim bo'lgan.

Bosh Vazir-u barcha ma'muriy, siyosiy va xo'jalik muassasalarni nazorat qilgan

¹ Ўша жойдан. -Б.106.

² Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018 - Б.268.

³ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: “Шарқ”, 2000. -Б.106.

Sohibbarid-xoqonlikdagi barcha elchilik munosabatlari va viloyat hokimlari ustidan maxfiy nazorat ishlarini boshqargan.

Mustavfiy (Agichi)-barcha xoqonlikdagi moliyaviy ishlarni boshqargan. Bundan tashqari, xazinaga rahbarlik qilgan.

Mirza-qoraxoniylar davlatida fuqarolarning iltimos va shikoyatlarini eshitish va bu haqida hukmdorga axborot berish, elchilarni qabul qilish va kuzatib qo'yish ustidan nazorat qilishi kerak edi.

Munshiy-davlatdagi barcha kirim-chiqimlarni, hisob-kitobi bilan shug'ullanuvchi lavozim egasi hisoblanadi.

Jantdor-sultonning chiqargan jazolarini ijrochisi bilan shug'ullangan yoki sultonning jallodi.

Takin-viloyat noibi hisoblanadi.

Bek-qabila boshliqlari.

Rais-xoqonlikda shaharlarni boshqaruvchi shaxslar rais deb yuritilgan.

Muxtasib-bozorlarda tarozi va narx-navoni, aholi tomonidan shariat qonun-qoidalariga rioya qilishlarini nazorat qiladigan shaxsdir.

Shayxulislom-xoqonlikdagi barcha diniy masalalar rahnamosi hisoblangan.

Qo'shchi-xoqon ovchisining tashkilotchisi hisoblanadi.

Imom-juma namozida oldinda turuvchi, musulmon jamoasi boshlig'i.

Said-payg'ambarimiz avlodlari hisoblanib shahar yoki qabilalar ittifoqining rahbari bo'lgan.

Mufti-diniy masalalar bo'yicha fatvo chiqaruvchi shaxs.

Oshchi(Bovarchi)-xoqon oshxonasi boshlig'i hisoblanadi.

Og'ichi-xoqonning shoyi kiyimlar xazinachisi.

Birin-mehmonlarni qabul qilish bo'yicha mutasaddi shaxsdir. Bundan tashqari, saroy ishlarini boshqargan.

Yalavoch(yalafar)-xoqonlikdagi elchilar shunday deb atalgan.

Qozi ul-quzzot –xoqonlikdagi sud-tartibot ishlarini boshqarish qo'lida bo'lgan.

Qozi –joylarda sud ishlari bilan shug'ullangan.

Qoraxoniylar davlatining harbiy san'ati.

Qoraxoniylar davlatida gvardiya boshlig'i devoni muhim roli o'ynagan. Yusuf Bolasog'uniy "hukmdor o'z mavqeini mustahkamlash uchun jangchilarni rag'batlantirib turishi lozim" deb bejiz ta'kidlab

o'tmagan. Asosiy harbiy lavozimlarni hukmdor xonadon vakillari, mahalliy hokimlarning vakillari va xizmat muddatini o'tab bo'lgan turk qullari egallashgan. Yusuf Bolasog'uniy qoraxoniylar qo'shinining bunday qismlarini cherik yuz, ming deb atagan. Yusuf Bolasog'uniy qo'shinini "qo'shun" deb, otliq qo'shin va lashkarni-su, erekt va cherik deb atagan, jang maydonida bevosita jangchilar rahbarlik qiladigan kichik zobitni-chobush, otliqlar rahbarini-xaylboshi deb nomlangan. Qurollar va harbiy aslaha-anjomlardan qilich, baldu-oybolta, oq yariq-sovut, qamchilig'-qamchin va temirqalqon nomlari uchraydi. Yusuf Bolasog'uniy hukmdorga qo'shinga nisbatan hushyor bo'lishni, xususan har bir qismda jangchilar miqdorini 4 mingdan oshirmaslikni, xalqlarni zabt etmoqlik uchun o'ng qo'lda boylik, so'l qo'lda-diplomatlar va qilich tutmoq zarurligini nasihat qilgan.

Qoraxoniylar bilan qo'shni davlatlar o'rtasida o'zaro ayg'oqchilik tizimi mavjud bo'lgan. "Qobusnoma" da buvayhiylar vaziri Sohib Ismoil ibn Abbod tilidan aytilgan aniq fakti bir eslab ko'raylik: "Mening xabarchimning Qoshg'ardan yozishicha, xoqon falonchi sipohsolor bilan maslahatlashgan, men esa uni unga nima deganini bila olmadim... Bugun boshqa xat keldi, u yerdagi ahvol haqida. Mana shuning uchun men mamnunman". Sulton Mahmudning ham O'zganda Nasr ibn Ali davrida shunday xabarchisi bo'lgan.

Qoraxoniylar davrida muntazam armiya tarkibi xoqonni, qal'ani himoya qiladigan, soqchilik qiluvchi, dushmanni kuzatuvchi kabi guruhlardan iborat bo'lgan. Qo'shindagi eng kichik birlik o'nlik tuzilma hisoblangan. Harbiy yurish davrida o'ng qo'l, chap qo'l, o'rta saf, orqa safga bo'lingan hamda 9 xil tug' ishlatilgan. O'q-yoy, bolta, xanjar, qilich turli shakllardagi sovutlardan foydalanilgan. Harbiy taktikaga, mudofaa inshootlarini barpo etishga va jangchilarni jangovar ruhda tarbiyalashga katta ahamiyat berilgan.¹

Qoraxoniylar davridagi harbiy san'at haqida ma'lumotlar nihoyatda oz. Shuning uchun bu xususida bilimimizni biroz bo'lsada boyitish uchun shu davrda yashagan buyuk allomalar, xususan, Mahmud Qoshg'ariy va Yusuf Xos Hojib asarlariga murojaat qilishimizga va ulardan harbiy ishga aloqador bo'lgan joylarni olib,

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. - Б.271.

sinchiklab o'rganib chiqishimizga to'g'ri keladi. Qoraxoniylar atamasi xususida M. Qoshg'ariy bunday deydi: “Xoqoniya shohlari qora deb ataldi. Bug'ra qora xoqon deyilgani kabi”.

Qoraxoniylar qo'shinida askarlarning nomi va ozig'i yozilgan maxsus daftar bo'lib, uni oy bitigi deyishgan. Bu davrda shahar, qal'a mudofasiga ham ancha e'tibor berilgan. Qoraxoniylar shahar devorini qurayotganlarida urush uchun tayyorlangan maxsus burjlar-o'lkaklar qurganlar. Qo'shinning safar paytida oldinda boradigan qismi yizak deb nomlangan. Qoraxoniylar qo'shini dushman bilan to'qnashganda “ulkan cherik” deb nomlangan bir hiylani ishlatgan. Unga ko'ra, askarlar chor atrofda to'da-to'da bo'lib to'planishgan. Bir to'da ilgari ketgach, qolganlari ham unga ergashgan. Mana shu hiyla ishlatilganda yengilish juda kam bo'lgan.

Yog'ochdan yasalgan kamonlar “yatan” deb atalgan. Kamonchilarga katta e'tibor berilgan. Ularning hunnular davridan qolgan mashhur hushtakli o'qlar bilan qurollangan bo'lishlari ehtimoldan holi emas. Chunki kamon o'qining ustiga kiygiziladigan moslamani “soqim” deb atashgan.¹ Bunda yog'och archa bujuri shaklida qirqib olinib, ichi o'yiladi va uch tomondan teshib o'qlarning ustiga kiygiziladi, shunda o'q uchgan vaqtda hushtak chalinadi. Albatta, bunday hushtakli o'qlar dushman askarlari ko'ngliga g'ulg'ula solish, ruhiy ta'sir ko'rsatish maqsadida ishlatilgan. Qoraxoniylar yengil o'q bilan otishni “cho'ram” deb ataganlar. Bunday oddiy bir o'q otilishidan uzoqroqdir. O'q uzoqroq borishi uchun jangchi uni chalqancha yotib otgan, bu holda otilgan o'q “cho'ram o'qi” deyilgan.

Mahmud Qoshg'ariy qoraxoniylarning “shovqin-suron bilan dushman ustiga hujum qilishlari, qalqon va nayza bilan zarba berilishlari, jangda matonat bilan qattiq olishishlari, sulh so'ralgan holatda darhol jangni to'xtatishlari haqida yozadi. Qoraxoniylar raqiblariga duch kelganlarida uni o'rab olishga harakat qilib, dushmanning qochish yo'llarini kesib qo'yishga harakat qilganlar. So'ngra otlardan tushib g'azab bilan arslondek nara tortib dushmanga hamla qilganlar va bu bilan dushman kuchi kesilib, zaiflashishiga erishganlar. Qo'shin oqar suvga qiyoslangan, shuning uchun “askar

¹ Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. - Б.272

qo'zg'alsa suv yekti" deyilgan. Ehtimol, bu davrda keng tarqalgan suboshi atamasi qo'shin boshlig'i degan ma'noni bildirishini e'tiborga olsak, bu nom bejiz berilmagan bo'lsa kerak. Urush harakatlari bo'lmayotgan davrda qo'shinlar doimiy suratda harbiy mashqlar o'tkazib turishgan. Xonlar bu vaqtda qo'shin tarkibidagi qullarga ot berganlar va harbiy mashq tugagach, uni qaytarib olganlar."¹

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari qoraxoniylar davri harbiy san'ati haqida birmuncha fikr yuritish imkonini beradi. Asarda sarkardaning mahorati, qo'shin tuzish, yovga qarshi qo'shin tortish, jang qilish usullari haqida qiziqarli ma'lumotlarni uchratish mumkin. Chunonchi, Yusuf Xos Hojib harbiy ish, qo'shinni tashkil etishda avvalambor lashkarboshilarni tanlashga katta e'tibor beradi. Ko'plab ijobiy xislatlarni o'zida jamlagan jasur, uddaburon, tadbirkor lashkarboshi topish so'ngra qo'shinni yovga qarshi tayyorlash chora-tadbirlari haqida so'z yuritadi. Uning ta'kidlashicha, qo'shin tuzishda uning soniga emas, sifatiga e'tibor bermoq lozim. Chunki qo'shin ko'p sonli bo'lsa bebosh bo'ladi. Sinalgan jangchilardan iborat oz sonli qo'shin 12 minglik qo'shinni ham pisand qilmaydi. Oz sonli qo'shinni qurol-aslaha bilan yaxshilab qurollantirmoq lozim.

Qo'shin miqdori 4 ming kishidan oshmasligi kerak. Bu qo'shin bilan yovga qarshi otlanganda avvalo oldindan ilg'or saf va ayg'oqchi saf yuboriladi. Umuman olganda asar mazmuni bo'yicha qoraxoniylar qo'shinining safardagi holati bizningcha, quyidagi ko'rinishga ega bo'lgan: safar chog'ida bayroqdor-yo'lboshlovchilar o'z rejalarini sir tutilishiga katta e'tibor berganlar. Qo'shin tabiiy jihatdan qulay bo'lgan, atrofida o't-o'lan, suv bo'lgan mustahkam yerda joylashib qarorgoh qurgan. Uning atrofiga soqchi saflar qo'yilgan. So'ngra lashkarboshi ilg'or saf bilan yovga yaqinlashgan, bunda til oldirmaslikka va bu bilan o'zlarining oz sonli ekanliklaridan yovni xabardor qilib qo'ymaslikka e'tiborlarini qaratishgan. Yaxshilab o'rganib olgach, so'ngra yov tomonidan til olishga harakat qilingan. Odatda, bunday vaziyatda yovdan ustun chiqish uchun 2 xil usul ishlatilgan, ya'ni, birinchidan, yovga nisbatan hiyla-nayrang ishlatish va ikkinchidan, sog'liq va hushyorlikni qo'ldan bermaslik kerak. Yov

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. - Б.275.

qo'shini miqdor jihatdan ancha ustun bo'lgudek bo'lsa, u holda jangga birinchi bo'lib yov tashlanishini kutish yoki yov bilan sulh tuzishga harakat qilmoq joiz bo'lgan. Bordi-yu, sulh tuzishning imkoni bo'lmasa, u holda sovutlarni kiyib, qattiq jangga kirishish kerak. Markaziy Osiyoda mo'g'ullar bosqinigacha bo'lgan davrda "Quyaq" deb nomlangan sovut ishlatilgan. U yengsiz bo'lib, etagi uzun edi.

Jangchilarning janggovar kiyimboshlarining og'irlashuvi yangi qo'shin turi-og'ir qurollangan otliqlarning ajralib chiqishi va yangi hujum taktikasi-zich saf tortgan holda hujum qilish usulining paydo bo'lganligi bilan bog'liqdir. Demak, bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, Markaziy Osiyo, Sharqiy Turkistondan Movarounnahrga X-XI asrlarda kelgan qoraxoniylar qo'shinida og'ir qurollangan otliq qo'shin bo'lgan, to'satdan hujum qilish qo'llanilgan.¹

Jang oldidan xon qo'shin safi oldidan o'tib askarlarga in'om ulashgan, jangchilarni maqtab, ularning ko'nglini ko'targan, bir qism lashkarni pistirmaga joylashtirgan, so'ngra qolganlarni jangga boshlagan. Raqibga o'zlarining oz ekanliklarini bildirmaslik maqsadida yovga juda shiddatli hamla qilib, tezda orqaga qaytishgan. Piyoda o'qchilar hujumga madad berishgan, qo'shinning oldingi saflarida janggovar, sinch, yoshi katta bahodir jangchilar jang qilgan. Qo'shinda tartibni saqlash, parokandalikdan, atrofdan bo'ladigan xavf-xatardan muhofaza qilish maqsadida oldinga va orqaga ishonchli kishilardan iborat qism qo'yilgan, o'ng va so'l tomonlarga ham shunday qism joylashtirilgan. Dushman hujumga tashlangudek bo'lsa, uni uzoq masofadan turib o'qqa tutishgan, yaqinroq kelganida nayzabozlik jangiga, ikkinchi tomon aralashib ketgan taqdirda, qo'l jangida qilich va oybolta bilan jang qilingan. Yov qo'shini orasida sarosimalik, zaiflik, parokandalik alomatleri paydo bo'lishi bilan butun kuch bilan uning ustiga tashlanilgan, yov qochsa uni uzoq ta'qib etmaganlar.

Shunisi e'tiborga loyiqki, jangda matonat ko'rsatganlarga unvonlar berilgan, yaradorlarni davolashgan, asir tushganlarni pul, mol evaziga qutqarib, qaytarib olishga harakat qilingan. Jangda halok

¹ Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. - Б.276.

bo'lganlarni hurmatlab dafn etib, ulardan qolgan farzdalarining haqi berilgan.¹

Davlatning harbiy lavozimlari.

Sipohsolor (Su boshi)-qoraxoniylar davlatida bosh qo'mondon hisoblanadi. Qo'shin eng yirik lavozimi. Yurishlar vaqtida qo'shinni odatda hukmdorning o'zi boshqaradi, shu bilan birga sipohsolor ham birga boshqargan. Bu lavozimni quyi tabaqadan bo'lgan kishilar ham egallashi mumkin edi.

Solor-qoraxoniylar davlatida lashkarboshi hisoblangan.

Sarxayl-qoraxoniylar davlatida otliq otryad boshlig'i.

Suboshilar yoki isfaksolar-qoraxoniylar davlatining tashqi va ichki hayotida muhim shaxslar ya'ni lashkarboshilardir.

Yashg'ak-harbiy yurishlar paytida xon o'z chodirida dam olayotgan paytda xonni qo'riqlovchi askarlar shunday atalgan.

Yuqtug'lar-Yusuf Xos Hojib ma'lumotiga ko'ra-jang kunlarida yoki biror yerga borishda xonning kuzatuvchi soqchilar shunday atalgan.

Chabush-jang maydonida bevosita jangchilarga rahbarlik qiladigan kichik zobit unvoni.

Xaylboshi-jang maydonida bevosita otliq qo'shinga rahbarlik qiladigan shaxsdir.

Chovush-xoqonlikda yuzlik bo'linma rahbari shunday unvon bilan taqdirlangan.

O'nboshi-xoqonlikda o'nlik bo'linma rahbari shunday unvon bilan taqdirlangan.

Sohibi jaysh –viloyatdagi qo'shinlar boshlig'i.

Sarboz-qoraxoniylar davrida askarlar shunday atalgan.

Yagona xoqonlikning ulug' xoqonlari.

Ali ibn Muso _____

Ahmad I Arslon Qoraxon yoki Tug'onxon. boshlanishi noma'lum 998(388) tugagan.

Mansur Arslonxon (998-1015) yoki (388-406)

Ahmad II Tug'onxon (1015-1024) yoki (406-415)

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. - Б.277.

Yusuf I Qodirxon (1026-1032) yoki (417-424)

G'arbiy xoqonlikning ulug' xoqonlari.

(Movarounnahr: Buxoro, Samarqand va Farg'onaning g'arbiy qismini qo'shgan holda.)

Muhammad Aynu-d-davla (1032-1041) yoki (424-433)

Ibrohim I Buri tegin Tamg'achxon (1041-1052) yoki (433-444)

Nasr I (1052-1068) yoki (444-460)

Xizr (1068-1080) yoki (460-472)

Ahmad I (1080-1081) yoki (472-473)

Ya'qub (1081-1089) yoki (473-482)

Sulaymon (1095-1097) yoki (488-490)

Mahmud I (1097) yoki (490)

Jibroyil (1097-1099) yoki (490-492)

Muhammad II (1099-1102) yoki (492-495)

Nasr II (1102-1129) yoki (495-523)

Ahmad II (1129) yoki (523)

Hasan (1129-1130) yoki (523-524)

Ibrohim II (1130-1132) yoki (524-526)

Mahmud II (1132-1141) yoki (526-536)

Ibrohim II (1141-1156) yoki (536-551)

Aliy (1156-1204) yoki (551-600)

Usmon (1204-1211) yoki (600-607)

Movarounnahrni Xorazmshohlar egalladi.

Sharqiy xoqonlikning ulug' xoqonlari.

(Talas, Isfijob, Shosh, Yettisuv Qoshg'ar va Farg'onaning sharqiy qismi.)

Sulaymon (1032) yoki (423)

Muhammad I (1032-1056) yoki (423-448)

Ibrohim I (1056-1057) yoki (448-449)

Mahmud (1057-1059) yoki (449-451)

Umar (1059-1074) yoki (451-467)

Hasan (yoki Horun) (1074-1075) yoki (467)

Ahmad (yoki Horun) (1075-1103) yoki (467-496)

Ibrohim II (1103-1128) yoki (496-522)

Muhammad II Yusuf II (1128-1158) yoki (522-553)

Muhammad III (1158-1211) yoki (555-607)

Mavzu bo'yicha savollar.

1. Qoraxoniylarning davlat sifatida vujudga kelish tarixini ayting?

2. Qoraxoniylar davlatining siyosiy tarixi haqida ma'lumot bering?
3. Qoraxoniylarning qo'shni davlatlar bilan olib borilgan munosabatlari haqida ma'lumot bering?
4. Qoraxoniylarning davlat boshqaruv tizimi qay tarzda amalga oshirilgani haqida ma'lumot bering?
5. Qoraxoniylarning harbiy san'at va jang taktikalari haqida ma'lumot bering?
6. Qoraxoniylar tarix sahnasidan ketishi haqida ma'lumot bering?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahimova.N.A, Isakova.M.I, Sulaymanova.Z.M. Davlat muassasalari tarixi. -T.: "Sharq", 2007.
2. Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992.
3. Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Х. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: "Академия", 2000.
4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: "Шарқ", 2000.
5. Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012.
6. Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018.
7. Sultonov.F, Bozorboyev.F. O'zbekiston hukmdorlari. T.: "Alisher Navoiy", 2007.
8. Sultonov.H. O'zbekiston tarixi. -T.: "Sharq", 2014.
9. Баракаев.Ж, Ҳайдаров.Й. Бухоро тарихи. -Т.: "Ўқитувчи", 1991.
10. Босворт.К.Е. Мусулмон сулолалари. -Т.: "Фан", 2007.
11. Низомулмулк. Сияр ул-мулк (Сиёсатнома) -Т.: "Yangi asr avlodi", 2008.
12. Машарипов.О. Хоразмнома, Хоразм. 2007.
13. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. -Т.: "Чўлпон", 1994
14. Муртазаев.Р.Ҳ. Ўзбекистон тарихи. -Т.: 2005.
15. Shamsuddinov.R, Karimov.Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob. -T.: "Sharq", 2010.
16. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. -Т.: 2000.
17. Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машҳур сулолалари, "Академия" -Т.: 2013.

8-MAVZU: XORAZMSHOHLAR DAVLATINING BOSHQARUV TIZIMI, HARBIY SAN'AT VA SIYOSIY TARIXI

Reja:

1. Xorazmshohlar davlatining vujudga kelishi.
2. Xorazmshohlarning bosqinchilik yurishlari.
3. Xorazmshohlarning boshqaruv tizimi.
4. Xorazmshohlarning harbiy san'ati.
5. Xorazmshohlarning hukmronlik yillari.

Tayanch iboralar:

Xorazmshoh, Ma'mun I, "Podshoh Qutbid-dunyo vad-din Abul-fath Muin Amiral-mo'minin", mamluk, ustozdor, omil, hojib, Devoni nazr, Devoni arz, "g'ulomlar gvardiyasi", xon, malik, amir-ul-umaro.

Xorazmshohlarning siyosiy tarixi.

Xorazm Somoniylar davrida ularga tobe viloyat hisoblanardi. X asr oxiri XI asrning boshlariga kelib Xorazm hukmdori Ma'mun I va uning o'g'li Ali ibn Ma'mun Somoniylar davlati qulaganidan so'ng mustaqil davlat tuzishga harakat qilib ko'rdilar. Xususan, 996-yilda shimoliy Xorazm hukmdori Ma'mun ibn Muhammad ikki qismga bo'linib ketgan davlatni birlashtirib xorazmshoh unvonini oladi va Urganchni o'z poytaxtiga aylantiradi.¹ Ammo, Movounnahrdaqi Qoraxoniylar va Xurosondagi G'aznaviylar davlati oldida Xorazm davlati juda kuchsiz bo'lib qoldi. Xorazm 1017-yilda Mahmud G'aznaviy tomonidan zabt etildi. Xorazmshoh Ma'mun esa qatl etildi, u 1004-yili asos solgan "Bayt ul-hikma" faoliyatiga chek qo'yildi.² Xorazmning mustaqil davlat sifatida shakllanishi va rivojlanishi Anushteginiy Xorazmshohlar sulolasi davriga to'g'ri keladi. 1040-yili G'aznaviylar davlati quladi.³

Ushbu sulolaning asoschisi yoki birinchi vakili Anushtegin kelib chiqishi jihatidan o'g'uz turklaridan bo'lib, yoshligida Garjiston (Gurjiston) da yashagan va yollanma jangchi (mamluk) bo'lgan. Saljuq

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.189.

² Воҳидов.Ш, Қодиоров.А. Шарқнинг машҳур сулолалари. -Т.: "Akademiya", 2013. -Б.188.

³ Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992. -Б.120.

sultoni Malikshoh I davrida Anushtegin Tashtdorlik mansabiga (sulton hovuzlari va hammomlari ashyolari xazinachisi) ko'tarilgan edi. Manbalarning ma'lumot berishicha, tashtdorlik mansabiga sulton o'zining ishonchli odamlarini tayinlar edi va ko'p o'tmay Anushtegin sultonning yaqinlaridan biriga aylanadi. Natijada 1076-yilda Sulton Malikshoh Anushteginni Xorazm hokimi etib tayinlaydi.¹ Anushtegin Saljuqiylarga tobe bo'lib hokimiyatni boshqaradi va 1097-yilda vafot etadi. O'sha yili uning o'g'li Qutbiddin Muhammad (1097-1128) Xorazm voliysi qilib tayinlanadi. Qutbiddin Muhammad Marvda tarbiyalangan.²

Qutbiddin Muhammad otasi davrida o'z davrining yirik shaharlaridan biri bo'lgan Marvda ilm olgan, xususan, din ilmlarini yaxshi o'rgangan edi. U Xorazm voliysi bo'lgach, qobiliyatli hukmdor sifatida ulamolarga va din arboblarga homiylik qiladi. Qutbiddin Muhammad Xorazmda o'z mavqeini mustahkamlash uchun anchagina kuch-g'ayrat sarflagan bo'lsada rasman Saljuqiylarga tobe bo'lgani bois, Sulton Sanjarga sadoqat bilan xizmat qildi. U Saljuqiylarning oliy hokimiyat uchun o'zaro kurashlarida ham faol ishtirok etganligi ma'lum. Tarixiy manbalarda Xorazmshohning unvoni "Podshoh Qutbid-dunyo vad-din Abul-fath Muin Amiral-mo'minin" ("Dunyo va din qutbi, g'alabalar otasi Mo'minlar amiri-xalifaning yordamchisi") deb ulug'lanishi Qutbiddin Muhammad Saljuqiylarga tobe bo'lsada, mavqeyi ancha baland bo'lganidan dalolat beradi. Shu sababli bo'lsa kerakki, 1128-yilda Qutbiddin vafot etgach Sulton Sanjar Xorazm taxtini uning o'g'li Otsiz o'n yil davomida (1128-1138) ulug' saljuqiy Sulton Sanjarga sodiqlik bilan xizmat qildi. Bu yillar ichida hech o'ylamasdan, unga tobelik burchiga sodiq qoldi. Shu bilan birga o'z hokimiyatini ham mustahkamlab bordi.³ Ulug' sultonning o'z vassaliga hurmat-ehtiromi ayniqsa, 1130-yilda Otsiz Sulton Sanjarni o'limdan qutqarib qolganidan so'ng nihoyatda oshgan edi. Otsiz Sulton Sanjar o'rtasida kurash boshlanadi. 1038-yil oktabrda Xorazmga qarshi yurish qildi. Hazorasp qal'asidagi jangda Otsizning qo'shinlari tor-mor keltirildi. Jangda Otsizning sevimli o'g'li Otliq halok bo'ldi. Xorazmni

¹ Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Х. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: "Академия", 2000. -Б.105.

² Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машҳур сулолалари. -Т.: "Akademiya", 2013. -Б.188.

³ Машарипов.О. Хоразмнома, Хоразм. 2007. -Б. 152.

egallach, Sulton Sanjar uni boshqarish ishini jiyani Sulaymonshohga topshiradi. So'ngra o'zi 1139-yilda fevral oyida Marvga qaytib ketadi. Mahalliy aholi va feodallar Otsizni har tomonlama qo'llab-quvvatlaydilar.¹ Natijada u Sulaymonshohni Xorazmdan haydab yuboradi bu yerda o'z hokimiyatini tiklaydi. Qoraxitoylar bilan Sulton Sanjar qo'shinlari o'rtasidagi hal qiluvchi katta jang 1141-yil 9-sentabrda Samarqand yaqinida bo'lib o'tadi. Jang Sulton Sanjar qo'shinlarining tamomila tor-mor keltirilish bilan tugaydi. Sulton Sanjar bir necha navkari bilan Termizga qarab qochadi. Saljuqiylar davlatining bu qiyin ahvolidan Xoramshoh Otsiz zudlik bilan mohirona foydalandi. 1141-yil 21-oktabrda saljuqiylar poytaxti Marv shahriga yurish qilib, uni egalladilar. 1142-yil may oyida Nishopur shahriga yurish uyushtirdi va uni ham o'z qaramog'iga oldi. Deyarli butun Movarounnahrni egallagan qoraxitoylar Xorazmshoh Otsiz bilan bitim tuzib, bu bitimga muvofiq qoraxitoylar egallagan bir qancha yerlar, jumladan, Buxoro shahrini boshqarish ishini Xorazmshoh Otsiz va uning qarindoshlari qo'liga berdilar.²

Alouddin Otsiz Xorazmni mustaqil boshqarish maqsadida bir necha marta Sulton Sanjarga qarshi (1138, 1141-1142, 1147-1148)-yillarda isyonlar qilgan bo'lsada, butunlay mustaqil bo'lish unga nasib etmadi.³ Shunga qaramasdan, ko'pchilik odamlarning e'tirof etishlaricha, u Xorazmni mustaqil davlat bo'lishi uchun asos yarata oldi. Ya'ni, Otsiz Anushtegin Xorazmshohlar sulolasi nafaqat bir viloyat, balki ulkan mintaqada ham siyosat yurgizishi va dongdor siyosiy kuchlar bilan raqobatlasha olishi mumkinligini amalda ko'rsata oldi. Chunki Otsizning asosiy maqsadi va siyosatining asosi Xorazmda o'z hokimiyatini mustahkamlash edi. O'zining uzoq yillik hukmronligi davrida (u 29 yil davlatni boshqargan) Otsiz Bag'dod xalifalari bilan aloqalarini mustahkamlashga intilib, Sulton Sanjarga qarshi kurashda Bag'dod xalifasini ittifoqchi qilishga ham harakat qilib ko'rdi.

1156-yilda Otsiz qoqshol kasaliga uchrab vafot etadi. 23-avgust 1156-yil (3 rajab, 551) da rasman Xorazm taxtiga Elarslon (1156-1172) o'tiradi. Elarslon otasiga qaraganda qulay vaziyatda taxtni boshqardi.

¹ Иброҳим Кафес ўғли Хоразмшоҳлар давлати тарихи. -Т.: "Наво'з", 2016. -Б.53.

² Машарипов.О. Хоразмнома, Хоразм. 2007. -Б. 156.

³ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.190.

Chunki 1157-yilda Sulton Sanjar vafot etganidan so'ng Saljuqiylar davlati mayda viloyatlarga bo'linib ketdi va Xorazmni mustaqil siyosat olib borishi uchun keng yo'l ochildi. Elarlon Xurosondagi Saljuqiylarning o'zaro kurashlaridan foydalanib Kaspiy bo'ylaridagi Dehistonni bosib oldi. Shuningdek u, otasi davrida Xorazmga bo'ysundirilgan ko'chmanchi turkman va qipchoq qabilalari yordamida Movounnahrning ichki ishlariga ham tez-tez aralasha boshlaydi. 1158-yilda u katta qo'shin bilan Movounnahrga bostirib keldi. Bu vaqtda Qoraxitoylarga vassal bo'lgan Qoraxoniylar ko'chmanchi qarluq qabilalari bilan jang olib borayotgan edi. Elarlon qarluqlarga Buxoro va Samarqand uchun olib borilgan janglarida yordam beradi. Lekin Qoraxitoylar qo'shinlari yordamga yetib kelishi bilan Elarlon Xorazmga qaytishga majbur bo'ldi. U bir necha marotaba Xorazmga yurish qilgan bo'lsada, muvaffaqiyatga erisha olmadi.

1171-1172-yillarda Qoraxitoylarning katta qo'shini Xorazmshohning o'lponni o'z vaqtida to'lamayotganini bahona qilib Xorazm ustiga yurish qiladi. Elarlonning buyrug'i bilan Sirdaryodagi katta to'g'onlar ochtirilib, Xorazm poytaxti yaqinidagi yo'llar suvga bostirildi. Bu Qoraxoniylar qo'shini yurishini qiyinlashtirdi va Xorazmning poytaxti Gurganj (Urganch) talon-taroj qilishdan saqlab qolindi. Ammo, Qoraxitoylarning bu yurishi davrida Elarlon kasallikdan vafot etdi (1172-yil).¹ Shundan so'ng uning o'g'illari Alouddin Takash va Sultonshoh Mahmud o'rtasida uzoq yillar toj-utaxt uchun kurash bordi. Alouddin Takash 1172-yilning dekabrda Qoraxitoylar Chen Tion yordamida rasman taxtga o'tirgan bo'lsada, aka-ukalar o'rtasida kurash davom etdi chunki, 1174-yilda Sultonshoh Mahmudning onasi Turkon xotun Nishopur hukmdori Oy-Aboga qimmatli sovg'alar yuborib, Takashga qarshi ittifoq taklif qildi. O'sha yili Gurganjdan 20 farsax (masofa o'lchovi, Sharqning bir qancha mamlakatlarida, jumladan O'rta Osiyoda ham 9-12 ming qadamga teng bo'lgan qadimiy masofa o'lchovi) uzoqlikdagi Subvur shahri ostonasida Oy-Abo qo'shinlari Alouddin Takash qo'shinlari bilan to'qnashdi. Bu jangda qo'li baland kelib, Oy-Abo asir olindi va qatl qilindi. Turkon xotun va Sultonshoh Kaspiy dengizning sharqiy sohilidagi Dehistonga qochdilar.

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.191.

Shundan so'ng Alouddin Takash Xorazmda mustahkam o'rnatib Qoraxitoylarga va'da bergan o'lponni to'lashdan bosh tortadi. Bunga javoban Qoraxitoylar yana Xorazmga yurish qildilar, lekin muvaffaqiyatsizlikga uchrab, Sultonshoh ixtiyoriga kichik bir qo'shin qoldirib o'zlari orqaga qaytadilar. Bu davrga kelib Xurosonning anchagina qismi Xorazm davlatiga qo'shilgan bo'lsada, Marv va uning atroflarida, Sabzavorda Sultonshoh Mahmud hukmronlik qilardi. 1187-yilda aka-ukalar o'rtasida Nishopur ostonasida yana to'qnashuv bo'lib Takash g'olib bo'ldi. Sultonshoh Marvga chekinishga majbur bo'ldi.

1188-yilda Xurosonning ulamolari va taniqli amirlari vositachiligida Sultonshoh bilan Takash o'rtasida sulh bitimi tuzildi. Bu paytga kelib Takashning harbiy qudrati va obro'si oshib ketgan bo'lib, Sultonshoh uning barcha shartlarini qabul qilishga majbur edi. Ammo, bu uzoqqa cho'zilmay Sultonshoh G'o'r viloyati hukmdorlarini akasiga qarshi kurashda o'ziga ittifoqchi qilib oldi. 1193-yilning bahorida Takash yana Sultonshohga qarshi yurish boshladi.¹ Xorazmshoh qo'shinlari Obivardga yetganida har ikkala tomonning vakillari bo'lgan ulamo va din arboblari aka-ukalarni yana yarashtirib qo'yish uchun muzokaralar boshladilar. Bu orada Saraxs qal'asining boshlig'i Badriddin Chaqir xorazmshoh Takash tomonga o'tib ketib qal'a kaliti va Sultonshohning barcha xazinalarini unga topshirdi. Bu voqealarni ko'tara olmagan Sultonshoh 1193-yilning kuzida vafot etdi. Shu tariqa Xorazmshoh Elarslonning ikki o'g'li 20 yildan ziyodroq davom etgan kurashga yakun yasaldi.

Xorazmshoh Takash 1193-yilning dekabrda Marv shahrini fath etib shahar va uning atroflariga katta o'g'li Nosiriddin Malikshohni voliy etib tayinladi. Bag'dod xalifasi Nasr (1180-1225) va G'arbiy Saljuqiylar sultoni To'g'rul II o'rtasidagi nizolardan foydalanib Takash qo'shinlari 1194-yilning mart oyida To'g'rul II ga qarshi urush ochdi va uni mag'lub etib Hamadon shahrini egalladi.

Xorazmshohning tobora kuchayib borayotganidan xavfsiragan xalifa Nasr qo'shinlari Takashga qarshi chiqdilar. 1196-yilning iyun oyida Takash qo'shinlari xalifa qo'shinlarini yengdi. Shu tariqa Afg'oniston va Eronning katta qismi Xorazmshohlar qo'lga o'tdi va Xorazm davlati hududlari birdaniga ikki baravar kengaydi. Xorazm

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: "Шарқ", 2000. -Б.137.

davlati endi Bag'dod xalifasiga tegishli joylar va G'uriylar bilan chegaradosh bo'lib qoldi. Ammo ko'p o'tmasdan xalifa Nasr bilan Takash munosabatlari yana yomonlashganligi tufayli Xorazmshoh Iroqi Arab va xalifalik poytaxti Bag'dodni bosib olishga qaror qildi. Lekin bu yurish paytida Takash kasallanib, 1200-yil iyul oyida Xorazm bilan Nishopur orasidagi Shahrison shahrida vafot etdi.¹

O'rta asrlar mualliflar ma'lumotlari asosida tadqiqotlar olib borgan Z. Buniyatovning xulosalariga ko'ra, Xorazmshoh Takash o'z fuqaroligiga nisbatan adolatli bo'lgan. U boshqa sultonlarga nisbatan qobiliyatli, yirik diplomatiya va zukko lashkarboshi edi. Shu bois bo'lsa kerakki, Xorazmshoh-Anushteginlar davlatining nisbatan kuchayishi, Alouddin Takash faoliyatining ma'muriy idora boshqaruvi o'zining qat'iyatliliigi va tartib-intizomi bilan ajralib turadi. Lekin Takashning katta xatosi shunda ediki, u o'zining xotini Turkon xotun mansub bo'lgan qipchoqlar qabilasiga katta erkinliklar berdi, ularni doimo qo'llab-quvatladi. Turkon xotun (uning shaxsiy muhrida "Ismat ud-Dunyo vad-Din Ulug' Turkon malika niso alolamiy", "Dunyo va uning pokdomoni, Ulug' Turkon, olam ayollarining malikasi" degan yozuv bitilgan edi) ularga tayanib katta hokimiyatga ega bo'ldi, o'z homiyligidagi odamlarning yuqori lavozimlarni egallashini ta'minladi. Natijada bu alohida turk harbiy-feodal tabaqasi paydo bo'lishiga olib keldi va amalda Xorazmshohlar davlatining inqiroziga sabab bo'ldi.

1200-yilning avgust oyida Xorazmshohlar taxtiga Takashning o'g'li Qutbiddin Muhammad o'tirdi (1200-1221) va otasining Alouddin laqabini qabul qildi. U taxtga o'tirishi bilanoq ayrim muammolarga duch kelgan bo'lsada, ularni zudlik bilan bartaraf etib, 1203-yilda Qoraxitoylarning yordami bilan Xurosonni bosib oldi. Undan keyin esa Hirot va uning Qoraxitoylar ustiga yurish qildi. Bu yurish Xorazmshoh g'alabasi bilan tugadi va u Qoraxitoylarning O'zgandagi boy xazinasini qo'lga kiritdi. Umuman, Alouddin Muhammad 1210 va 1212-yillarda Qoraxitoylarga ikki marta qaqshatqich zarba berib ularni butunlay tor-mor etdi. Buning natijasida uning obro'yi oshib ketdi.

Alouddin Muhammad 1207-yilda Movounnahrda yurish qilib Buxorodagi Sanjar qo'zg'olonini bostirdi va Buxoroni egalladi. Xorazmshoh 1210-yilda qarluqlar bilan ittifoq tuzib ikkinchi Iskandar,

¹ Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машхур сулолалари. -Т.: "Akademiya", 2013. -Б.190.

ikkinchi Sulton Sanjar laqablarini olishga musharraf bo'ldi. 1212-yili Samarqandda qo'zg'olon ko'tarildi.¹ Alouddin Muhammad sa'y-harakatlari tufayli 1217-yilga kelib butun Movorounnahr, Ozarbayjon, Eron, Xurosondan Hindistongacha bo'lgan yerlarda Xorazmshohlar hukmdorligi o'rnatildi. Ammo, mamlakatning ichki siyosiy holati mustahkam emas edi. Bu holat Mo'g'ul bosqini paytida yaqqol namoyon bo'ldi.

Xorazmshohlar davlatida dargohdagi mansablar va ularning boshqaruvdagi o'рни.

Sulton-davlatidagi oliy boshqaruvchi shaxs. Sultonlar "Xorazmshoh" unvoni bilan boshqarganlar.

Bosh hojib yoki ulug' hojib (hojibul-kabir)-oliy hukmdor shaxsi bilan bog'liq masalalar, marosimlar, marosimlarning nazorati bilan aloqador ishlarga javobgar bo'lgan. Ular sultonning eng zarur topshiriqlarini bajarganlar hamda hukmdorga doimiy ravishda hamrohlik qilganlar. Ular vazirlik devonining daftarlari, undagi yozuvlar, arxivlar, moliya sohasidagi kotiblar va amaldorlarining hatti-harakatini nazorat qilgan.

Ustozdor-dargohdagi barcha xo'jalik xizmatlarini boshqarish ustozdorga yuklatilgan. Oliy hukmdorning birinchi chorlashidayoq ustozdor yetib kelib, sulton topshiriqlarini boshqa xizmatkorlarga yetkazar edi va bu gapni ikki qilib bo'lmagan. Bundan tashqari bosh xazina mablag'laridan nonvoyxona, oshxona, otxona saroy xizmatchilarining xarajatlarini qoplar edi. Dargohdagi barcha masalalar bilan shug'ullangan. Shuningdek u ushbu mablag'dan maosh berish va boshqa xarajatlar uchun ham foydalangan. (Nasoviy)

Hojib-g'oyatda muhim vazifalar, masalan muzokaralar olib borish va hatto, vazirlar faoliyatini taftish etish kabilar topshirilgan.² Hojib-eski islom davlatlaridan sadriazam, vazir kabi yuksak darajadagi mansabdorga berilgan unvondir.³

Omil (Amilon yoki ummol)-devonda moliyaviy rahbarlar ichida eng kichik vazifa. Har bir tuman, shahar, aholi yashaydigan maskan qishloqning soliq yig'ish bo'yicha rahbari bo'lgan. Viloyatlarda

¹ Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машҳур сулолалари. -Т.: "Akademiya", 2013. -Б.123.

² Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.193.

³ Иброҳим Кафес ўғли Хоразмшохлар давлати тарихи. -Т.: "Navro'z", 2016. -Б.226.

vazirdan keyingi eng nuzufli mansab egasi omil bo'lib, omil "voliy" ma'nosida ishlatilgan. Omil boshqaruvchi noib kabi vakolatga ega bo'lgan. Voliy keyingi davrlarda yirik urug' beklari orasidan tayinlangan. Ularning qo'l ostida ba'zan qullardan tarkib topgan xususiy harbiy qismlar ham bo'lgan.

Amiri-oxur(miroxur)-sulton otxonalari boshlig'ining lavozimi. U sultonga qarashli minib yuriladigan otlarga egalik qilgan. Miroxurlar harbiy yurishlarda ham faol ishtirok etganlar. Otlarning soni 30 minggacha bo'lgani ma'lum. An-Nasaviyning asarida sulton Alouddin Muhammadning miroxuri Ixtiyoriddin Qushlu ixtiyorida 30 ming ot bor edi.

Amiri-shikor-sulton ovlarini tashkil etuvchi va boshqaruvchisi lavozimi.

Tashtdor-sulton hammomlari va hovuzlarining boshlig'i. Uning qo'l ostida bir necha g'ulom bo'lgan. Tashtdorlar sultonga juda yaqin odamlar bo'lgan. Ayrim sultonlar tashtdorlarga malik unvonini ham berishgan. Ayrim tashtdorlar hatto o'n ming askarlarga boshchilik qilib, harbiy yurishlarga ishtirok etganlar, ba'zilar esa sultonning shaxsiy elchisi vazifasini ham bajargan deb A. Sagdullayevning O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti kitobida ko'rsatib o'tilgan. Hukmdor unga o'zining eng maxfiy fikrlarini ham izhor qilish mumkin edi. Saroydagi xuddi mana shunday tashtdor mavqeiga erishganda, unga mazkur mansabga viloyatda mutanosib keluvchi shihnalik. Chunki tashtdor xizmat bilan bog'liq barcha xarajatlar Xorazm viloyatidan tushadigan soliqlar bilan qoplangan.¹

Sharobdor-sulton sharobxonasining boshlig'i. Sharobxonada turli sharoblar tayyorlash bilan birga shirin ichimliklar tayyorlash uchun shakar ham saqlangan. Sharobdorlar amirlar orasidan tayinlanib, uning qo'l ostida bir nechta g'ulomlar bo'lgan.

Qissador-bir hafta davomida sulton nomiga yozilgan ariza va iltimosnomalarni yig'ib payshanbadan jumaga o'tar kechasi sultonga topshirgan. Juma kuni esa sultonning javobini ariza egalariga yetkazgan. Xorazmshohlar saroyida qissador eng obro'li mansablardan biri hisoblangan.

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.194.

Chashnegir(bakovul)-u dasturxon yozilganda sulton taomlaridan zaharlanmasligi uchun o'zi birinchi bo'lib tatib ko'rar edi. Bundan tashqari sulton sharobini tatib ko'ruvchi deb An-Nasoviyning asaridan keltirib o'tilgan.

Maliki Xavas-xos xizmatkorlar boshlig'i.

Da'votdor-sultonning xos kotibi, farmonlarini yozuvchi. sohibi.

Mahramlar-Jaloliddinning saroyida mahramlari ham bo'lgan. Ularga "xodimoni xos" ham deyilgan. Mahramlar "malikul xos" unvoniga ega bo'lganlar.

Al-hojiblar-saroylarda odatda sulton yoki shohlarning, umuman hukmdorlarning ishlarini al-hojib, erkak odamlar qilishgan.

Otabek- "ota" va "bek" so'zlaridan tashkil topgan. Bu unvon, dastlab, saljuqiylar davrida joriy etildi. Dastlab, saljuqiylarning mashhur vaziri Nizomulmulkka shu unvon berilgan edi. Sultonlar imperiya hududlarini sulola a'zolariga taqsimlab bergan vaqtlarida kichik yoshdagi shahzodalarga vasiy va murabbiy sifatida otabek tayinlar edilar. Ular o'z xizmati, sadoqati va kuch qudrati bilan tanilib, buyuk amir darajasiga ko'tarilgan qo'mondon orasidan tanlab olinardi.

Shihna-viloyatning jamoat tartibini saqlash bilan shug'ullangan. U xalqning tinchligi, osoyishtaligi va farovonligini ta'minlagan, omil soliq yig'ish masalalarida yordam bergan. Aftidan shihna harbiy toifaga mansub bo'lgan.

Voliy-viloyatni boshqargan noib.

Rais-har bir qal'a shahar va tumanda bo'lgan. Bu lavozim egasi shaharning obro'li kishilari orasidan mahalliy aholi tomonidan saylangan va shahar miqyosida shihna vazifasini o'tagan. Raislar viloyat voliysiga bo'ysungan.

Mustaxdam-saroyning umumiy ishlari bilan shug'ullangan xizmatchilarga muqaddimi chovushon boshchilik qilardi. Uning qo'l ostida chovushlar va mustahdamlar xizmat qilgan. Binobarin, armiyada chovush unvonli kichik boshliqlar bo'lganidek, saroyda ham chovushlar xizmat qilgan. Ular safarda sultonga hamrohlik qilganlar, choparlik xizmatini o'taganlar.

Jomardor-hukmdorning liboslari bilan shug'ullanadi.

Amirul-a'lam (a'lamdor yoki yalovbardor)-sulton bayroqdori yoki sulton tug'ining sohibi.

Ibriqdor-hukmdor tahorat olgan vaqtda qo'liga suv qo'ygan.

Farrosh-sulton o'rin-to'shaklari saqlanadigan farroshxona boshlig'i. Uning ixtiyorida gilamlar, chodirlar, poyandozlar, ko'rpa-to'shaklar bo'lgan. Farrosh va maxsus o'rgatilgan g'ulomlar sulton atrofida doimo hozir turar edilar.

Xorazmshohlar davlatidagi devon faoliyatidagi lavozimlar va mansablar.

Vazir-mamlakatda sultondan keyingi eng yuqori mansabdor shaxs bo'lgan. Vazir sultonning bosh maslahatchisi bo'lib, bevosita unga bo'ysungan. Vazir rasmiy marosimlarda, davlatlararo aloqalarda, mustamlakalarda bilan olib boriladigan muzokarlarda xorazmshoh nomidan ishtirok etib, sulton va raiyat (fuqarolar) o'rtasida vositachilik qilgan. Barcha davlat amaldorlari, jumladan, amirlar, beklar va harbiy boshliqlar vazirga bo'ysungan.

Vazirning vazifalari quyidagilardan iborat bo'lgan:

- devonxonalar amaldorlarining boshlig'i. Yuqori mansabli amaldorlarini ishga tayinlagan yoki ishdan bo'shatgan;
- davlat amaldorlariga nafaqalar (arzak) va moddiy yordam (mavajib) joriy etish ishlarini boshqargan;
- davlat amaldorlarini hayot uchun zaruriy ozuqa va ashyolar bilan ta'minlanishi belgilagan;
- bojxona va xazina faoliyatini nazorat qilgan;
- sultonga muntazam ravishda hamrohlik qilgan, ba'zi paytlarda qo'shin jo'natib ularga boshlilik qilgan. Xorazmshohlar davlatida vazir lavozimi dastlab Otsiz hukumatida paydo bo'lgan.

Nozir-moliyaviy ishlar bo'yicha amaldori.

Mustavofiy yoki sohibi devoni istifo (daftardor)-davlatdagi moliyaviy ishlariga rahbarlik qilgan.

Mushrif yoki Sohibi devoni ishraf-devoni ishraf rahbari, davlat idoralarini taftishlariga rahbarlik qilgan.

Mustavfiy-mamlakatning chekka o'lkalaridagi moliyaviy ishlar rahbariga moliyaviy maslahatchi.

Munshiy-devoni inshoni boshlig'i bo'lib, sultonning maktublarini ham yozib borgan. Davlatning tashqi va ichki ishlari yuzasidan vasiqalarni hozirlash, aloqani boshqarish uning qo'lida bo'lgan.

Manshur-devoni nazr ishlarini yuritishga ma'sul shaxs. U devondan chiqadigan har bir farmon, yorliqni nazorat qilgan.

Muhtasib-shaharning bozorlarini nazorat qilgan va shaharni boshqarish bilan bog'liq vazifalarni bajargan, aholining axloqiy ishlari bo'yicha kuzatuvchi bo'lgan. Bu mansabga aksariyat hollarda ma'rifatli odamlar, faqihlar singari olimlar orasidan imom unvoniga ega bo'lganlar qo'yilgan.

Omil (Amilon yoki ummol)-devonda moliyaviy rahbarlar ichida eng kichik vazifa. Har bir tuman, shahar, aholi yashaydigan maskan qishloqning soliq yig'ishish bo'yicha rahbari bo'lgan. Viloyatlarda vazirdan keying eng nuzufli mansab egasi omil bo'lib, omil "voliy" manosida ishlatilgan. Omil boshqaruvchi noib kabi vakolatga ega bo'lgan. Voliy keyingi davrlarda yirik urug' beklari orasidan tayinlangan. Ularning qo'l ostida ba'zan qullardan tarkib topgan xususiy harbiy qismlar ham bo'lgan.

Sohib devon-al arz (ariz-al jaysh)-devon-al arzni boshlig'i xisoblangan. Devon-al arz harbiylarga tegishli bo'lgan yer-suvlar, ularga beriladigan maosh va xar xil tulovlar, shuningdek, askarlarni ro'yxatga olish, ular va ular qo'lidagi qurol-aslaxalarni tekshirib ko'rish ishlari bilan shug'ullanardi.

Nozir al-jaysh (Harbiy nozir)-xorazmshohlar qo'shinidagi ikkinchi lavozim bo'lib, u harbiy devonxonada boshlig'ining nazorati ostida faoliyat ko'rsatar edi.

-saroyning umumiy ishlari bilan shug'ullangan xizmatchilarga muqaddimi chovushon boshchilik qilardi. Uning qo'l ostida chovushlar va mustahdamlar xizmat qilgan. Binobarin, armiyada chovush unvonli kichik boshliqlar bo'lganidek, saroyda ham chovushlar xizmat qilgan. Ular safarda sultonga hamrohlik qilganlar, choparlik xizmatini o'taganlar.

Davlatdagi devon nomlari va uning vazifalari.

Buyuk devon yoki Devoni oliy-hukumat idorasining eng oliy organi bo'lgan. Buyuk devon davlat ishlari muhokama etilgan va qarorlar chiqarilgan bir kengashdir. Biroq shunisi shubhasizki, uzil-kesil qarorni sultonning o'zi chiqargan. Viloyatlarning noib va vazirlari Buyuk devonga bog'liq bo'lgan. Sultonning amri bilan yuqorida nomlari tilga olingan maqom egalari ustidan Buyuk devonda taftish o'tkazilishi mumkin edi.

Devoni insho-davlatning tashqi va ichki ishlari yuzasidan vasiqalar hozirlash, aloqani boshqarib turish shu tashkilotning vazifasi edi. Bu devonning boshlig'i "munshiy" deyilgan. Shifrlangan

maktublarni yozish va o'qish munshiyning vazifalaridan edi. Bundan tashqari, munshiy sultonning maktublarini ham yozib borgan. Munshiyga “sohibi devoni insho” ham deyilgan.

Devoni istifo-bu devonda davlatning butun moliyaviy ishlarini yuritgan va boshqarib turgan.

Devoni ishraf-bu devon davlat idoralarini taftish qilib turgan. Boshlig'iga “sohibi devoni ishraf” yoki “mushrif” deyilgan.

Devoni arz-bu tashkilot qo'shin boshqaruvi, harbiylarning iqtolari, daromadlari, maoshlari va harbiy qismlarga anjomlarining qaydi va nazorati bilan shug'ullangan. Bu devonning boshlig'iga “sohibi devoni arz” yoki “ariz” ham deyilgan.

Devoni nazr-moliyaviy masalalar bilan shug'ullangan. Devoni nazrning boshlig'iga “nozir” deyishgan.

Xorazmshohlar davlatining harbiy san'ati.

X asrgacha Xorazmshohlar davlatining harbiy tayanchi bo'lib kelgan Xorazm og'ir qurollangan otliq qo'shini endilikda o'z ahamiyatini yo'qotgan edi. Agarda XI asrda Somoniylar va Saljuqiylar saltanati kabi Xorazm qo'shinida bir qancha muddat “g'ulomlar” gvardiyasi (qullar gvardiyasi) katta rol o'ynagan bo'lsa, XII-XIII asrlarga kelib xorazmshohlarning asosiy harbiy kuchini yollanma va ittifoqchi turkiy harbiy qismlar-asosan xorazmshohlar saroyi bilan quda-andachilik munosabatlari o'rnatgan qabila boshliqlari va ular mansub bo'lgan qang'li va turkman qabilalari tashkil etadi.¹

Butun XII asr mobaynida Xorazmshohlar mana shu qabila aristokratiyasidan doimiy suratda o'zlariga xotin olganlar. Shunisi e'tiborga loyiqki, Xorazm hukmdori qadimgi xorazmiy unvoni bo'lgan “xorazmshoh” va arabcha- “sulton” deb atalsa, xorazmshohning birinchi xotini Turkiy unvon “xotun” nomi bilan mashhur bo'lgan.

Saljuqiylardan mustaqil ajralib chiqish uchun kurashning boshlanishidan tortib to davlatning tanazzul topishiga qadar xorazmshohlar muntazam qo'shinga ega bo'lganlar va uni to'ldirish, qurol-aslaha bilan ta'minlash ularning asosiy tashvishi bo'lib kelgan. Xorazmshohlar qo'shini yaxshi ta'lim olgan, turli qurol- yarog'lar bilan

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. -Б. 282.

qurollangan. Uning sarkardalari esa harbiy harakatlar paytida bir necha bor jasorat va tajribali ekanliklarini namoyish etganlar.

Davlat barpo etilayotgan davrda xorazmshohlar to'plagan qo'shin jangari turkiy qavmlardan tashkil topgan. Harbiy bo'linmalar va qismlar qabilaviy belgiga ko'ra shakllangan. Hatto davlat ravnaq topgan paytda ham, qachonki qo'shinga boshqa qabila va xalqlarning vakillari olinadigan bo'lganda ham turkiy qabilalar asosiy va bosh zarbdor kuchni tashkil qilganlar.

Manbalarning xabar berishicha, xorazmshohlar saltanatda umumiy majburiy harbiy ta'lim tizimini joriy etganlar. Zakariyo Al-Qazviniy davlatning poytaxti Gurganch shahri haqida bunday deb yozadi: "Bu ko'p sonli aholisi bo'lgan ulkan shahar va uning barcha aholisi, hatto ko'katchilar, qassoblar, nonvoylar va bazzozlar ham jangchilardir. Sulton Muhammad ibn Takash qoraxitoylar bilan bo'lgan janglardan birida qo'shini mag'lubiyatga uchragandan so'ng shaharga yashiringan. Sulton ozgina kishilar bilan ulardan qochgan. Uning jangchilari ozligini hech kim payqab qolmasligi uchun u shaharga kechasi kirgan. Tong otganda esa u shahardan 30 ming otliq hamkorligida chiqib dushmanga qarshi tashlangan."

Boshqa bir muallif Xorazmning eng mahobatli qo'rg'onlaridan bo'lgan Hozorasp qal'asi haqida "uning aholisi jang-u jadal yulduzi ostida tug'ilib, nayza va shamshir sutini emganlar", deydi.

Xorazmshohlarning muntazam qismlardan tashqari shaxsiy gvardiyasi (xaros) ham bo'lib, u mamluklardan tarkib topgan. Bunday gvardiyani ilk bor xorazmshoh Takash joriy qilgan. Alouddin Muhammadning bunday qismi tarkibida 10 ming kishi bo'lgan. Xarosdan xorazmshoh va uning xonadonini qo'riqlash, jazo ekspeditsiyasi sifatida, savdo karvonlarini qo'riqlash maqsadlarida foydalanilgan.

Janggovar harakatlar boshlanishi bilan xorazmshohlar xalq lashkarligiga aholi safarbarligini e'lon qilganlar, lekin yurish paytida bu lashkarlar hech qanday maosh olmasdan, talonchilik hisobiga yashaganlar.

Davlat qo'shin boshqaruvining oliy organi devon al-ard bo'lib, bu devonga sohib devon al-ard rahbarlik qilgan. Manbalardan birida butun davlatning qo'shin boshqaruvining bosh organi devonparzdor jumla-i mamolik deb nomlangan.

Eng yirik viloyatlarda, shuningdek mahalliy qo'shin boshqaruvi organlari ham mavjud bo'lgan.

Oddiy qurol-yarog'lar-shamshir, nayza, o'q-yoy, cho'qmor va kalta nayzalardan boshqa xorazmshohlar qo'shinini katapultalar (manjaniq), qamal mashinalar (dabbobat), "toshbaqalar", ya'ni harakatchan minoralar, taranlar va shturm narvonlari (salolim) bo'lgan.¹

Xorazmshohlar qo'rg'on va qal'alar qurish va ularni mustahkamlashga katta e'tibor berganlar. Ishtaxr, Ashkanavon va Ilol qal'alari eng mustahkam qal'alardan bo'lgan. Qal'adagi qo'shinga mustahfizlar qo'mondonlik qilganlar. Xorazmshohlar davlatida mirshablik va jazolash vazifalarini shihnalari o'z harbiy qismlari bilan amalga oshirganlar. Odatda shihna lavozimiga turk lashkarboshilari-amirlar tayinlangan. Xorazmshohlar o'z shihnalari barcha zabt etgan viloyat, shahar va aholi punktlariga tayinlashgan. Jangovar harakatlar boshlanishi oldidan yoki urush e'lon qilinishidan avval xorazmliklar bo'lajak harakatlarni muhokama qilish uchun harbiy kengash chaqirganlar. Unga yirik lashkarboshilar, ulamolar, faqihlar va munajjimlar taklif qilingan. Biroq bu harbiy kengashlar doimo qarorning to'g'ri yoki noto'g'riligidan qat'i nazar, xorazmshohning yakka o'zi qabul qilgan qaror bilan tugar edi.

Xorazmshohlar qo'shinining harbiy harakatlar paytida hujum va mudofaadagi tuzilishi quyidagicha bo'lgan: avang'or-o'ng qanot-markaz, so'l qanot-arergard va pistirma. Har bir 10 ming kishilik qo'shin ortidan jangchilarning oilalari ergashib yurgan. Shu bilan birga ba'zi janglarda jangovar yarog'-aslahalar bilan qurollangan xotin-qizlar ham ishtirok etgan.

Turklarda qadimdan mavjud an'anaga ko'ra, qo'shin o'ng va so'l qanotlarga ajratilgan. Xorazmshohlar davrida qo'shinga oid boshqaruv ishlari bilan Buyuk devonning bo'limi-devoni arz shug'ullangan. Davlat xazinasidan olingan mablag'lar va ularning sarfi to'g'risida barcha yozuvlar shu devonda saqlangan. Saljuqiylarda bo'lgani kabi, Xorazmshohlar zamonida ham iqto tizimi bor edi. Qo'shinda xizmat qilgan harbiylarning hammasi ma'lum qiymatdagi iqtolarga ega

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. -Б. 287.

bo'lishgan. Xususan, katta-kichik sarkardalar, qo'mondonlar va harbiy valiylarning boy iqtolari bor edi. Katta iqtolar hukmdorning marhamatiga muvofiq, kamayishi yoki yanada yiriklashishi mumkin edi. Kichik iqtolar bo'lsa o'zgarmaganlar. Ular ota meros edi. Iqto egalari chaqirilgan zahoti o'z amirlari qanoti ostiga to'planishar va yurish tugagach, yana o'z yerlariga qaytib ketishardi. Xorazmshohlar ya'ni bir o'lkani zabt etgach, u yerdagi darhol iqtolarga bo'linib, mansabdorlar o'rtasida taqsimlanar va devoni arz daftarida qayd qilinar edi. Iqto sohiblaridan tashkil topgan ulkan bir suvoriy quvvatlar Xorazmshohlar mamlakatining turli tomonlariga joylashgandi. Ular viloyat askarlarini tashkil etardi. Bundan tashqari hukmdorning gvardiyasi ham mavjud edi. Sulton Jaloliddin, shubhasiz, armiyaning bosh qo'mondoni edi. Jaloliddin doimo qo'shin boshida borardi, Sulton goho u yoki bu amirni biror-bir mintaqani fath etish uchun safarbar qilsada, ko'p o'tmay orqasidan yetib olib, qo'mondonlikni o'z qo'lga olardi. Jaloliddining bayrog'i qora rangda bo'lgan. Xorazmliklar bayrog'ining qora rangda bo'lishi Sulton Sanjarning qora bayrog'i bilan bog'liq.¹ Sulton Sanjar o'limidan so'ng Xorazmshohlarning qora rasmiy ramz tarzida olganligi, ular o'zlarini Buyuk Saljuqiylar saltanatining qonuniy vorisi deb belgilaganliklarini ko'rsatadi.

Xorazmshohlar o'g'uzlarning bekdili urug'iga mansub bo'lgan. Shu bois ularning qora bayrog'ida bu ularning tamg'asi aks etgani va sultonning ism va laqablari yozilganligi tabiiydir.

Jang shakllari maydon jangi, qurshovga olish va muqobil to'qnashuv tarzida uch xil bo'lgan. Muqobil to'qnashuv kichikroq miqyosidagi maydon jangidir. Jaloliddin maydon va muqobil janglarda o'z qo'shinining an'anaviy bir shaklda, ya'ni o'ng, markaz va so'l qanotga saflagan. Markaz odatda gvardiya qo'shinlaridan iborat edi. O'ng va so'l qanotlar har holda viloyat qo'shinlaridan tashkil topar edi. Aksariyat hollarda markaz suvoriylar, o'ng qanot kamonchilar, so'l qanot piyodalardan tashkil topgan. Jang vaqtida sulton atrofidagi xossi g'ulomon bilan oldingi safda turishardi. O'zaro ashaddiy dushman bo'lgan xorazmliklar va mo'g'ullar bir-birining jang tarzini qabul qilmaganlar. Xorazmshoh qo'shinlari mumtoz tartib va taktika asosida

¹ Бобоев.Х. Хидиров.З. Шодиев.Ж. Аҳмедова.М. Ўзбек давлатчилиги тарихи. II китоб. - Т.: 2009. -Б.117.

jang qilgan. Mo'g'ullar bo'lsa qismlarini o'zlarining maxsus jang usulubida ikki qator tizgan holda urushganlar.

Jaloliddin maydon janglarida ham, muqobil janglarda ham pistirma qo'ygan. Masalan, Qush Temur qo'mondonligi ostidagi qo'shinlari bilan bo'lgan jangda Jaloliddin bir qancha hujumdan keyin go'yo qochgan, dushman esa quvlagan. Natijada dushman pistirmaga tushgasn. Jaloliddin mo'g'ullar bilan bo'lgan janglarda ham pistirma qo'ygan.

Jaloliddin jangning bosqin shaklini ko'proq Hindistonda qo'llagan. Bunda har holda askarlarning soni kam bo'lganligi o'z rolini o'ynagan bo'lsa kerak. Dushman qo'shini bilan ro'baro kelgan Sulton dushmanning kuch-quvvatini, uning armiyasi qanday kuchlarda tashkil topganini yaxshi o'rganar va bu quvvatni diplomatik yo'llar bilan parchalashga harakat qilar edi. Masalan, gurjilar bilan bo'lgan janglardan birida dushman safida qipchoqlar borligini bilgach, sulton ularga non-tuz yubordi. Natijada qipchoqlar jang maydonini tashlab ketdilar. Jaloliddin qamal paytlari manjaniq devorteshar qurollar va neft moyi ishlatgan. Qamal uzoq davom etgudek bo'lsa, sulton o'z qo'shinlarini qal'a atrofiga doira shaklida joylashtirar, aldash atrofida uchun hiyla ham ishlatgan. Masalan, u mo'g'ullarning bayrog'iga o'xshash oq sanjoq bilan Isfahondan Rayga ketgani ma'lum.¹

Harbiy unvonlar va lavozimlar.

Xon-agar jangda maliklardan birortasi alohida mardlik ko'rsatsa unga beriladigan unvon.

Malik-harbiy unvoni o'ninchi darajali unvon va uning qo'lida 10 ming kishilik suvoriylar guruhiga qo'mondonlik qilgan kishilarga beriladigan unvon. U bu unvonga favqulodda harbiy jasorati, qahramonligi bilan erishgan edi. Yoki bo'lmasa, Sulton Jaloliddining eng yaqin odamlaridan biri bo'lgan edi.

Amir-al umaro (amirlar amiri)-xorazmshohlar yangi zabt etilgan o'lka yoki viloyat yerlarini amirlarga iqto tariqasida taqsimlab berar, mahalliy amirlar orasidan eng qobiliyatlisini ularga boshliq qilib tayinlangan va ularning rahbari hisoblangan.

Ispaxban-sipohiy-otliq, qo'shin, qism qo'mondoni.

¹ Хасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: “Давлат илмий нашриёти”, 2018. -Б. 324.

Qoid yoki **Muqaddam**–xorazmshohlar qo'shinlarning qo'mondonligiga degan unvonga tavsiya etilardi.

Pahlavon-mangiloy (avangard) qism qo'mondoni.

Sohibi Jaysh-viloyatdagi qo'shin boshlig'i hisoblanadi.

Sarhang-beshyuz lashkarga bosh bo'lgan lashkarboshi.

Nazoratchi-xorazmshohlar davlatida qo'shin ichidagi tartib nazoratga javobgar shaxs hisoblanadi.

Mustahfiz-qal'alardagi gornizonlar qo'mondoni.

Silohdor-xorazmshoh qo'shini devonidagi qurol-yarog' saqlanadigan bo'limning boshlig'i.

Josusiya- maxsus xufiya va ayg'oqchilar bo'linmalari mavjud bo'lib, josuslar "dushmanning hol-ahvolidan xabardor bo'lib turar, ularning harakatini kuzatib borar, bu o'ta muhim ish edi."

Muqaddam chovushiya- chovushlar boshliqlari shunday deb atalgan.

Chovush-qo'shin choparlari bo'lgan.

Haras-shohlarning shaxsiy muhofaza qo'shini, ular mamluklardan tuzilgan bo'lgan. Bevosita ular shohga bo'ysungan edilar.

Mamluk- qul askar.

Aqza' al-quzot-adliya tashkilotining boshida turgan. U poytaxtning eng katta qozisi bo'lishi bilan bir qatorda davlatning butun sud ishlarini ham boshqargan. Bu maqomning egasi mamlakatdagi barcha qozilarni ishga tayinlagan yoki bo'shatgan, ular tomonidan chiqarilgan va e'tirozga uchragan hukmlarni qayta ko'rgan.

Qoziy hasham (qo'shin qozisi yoki qozi al-asokir)-Xorazmshohlar armiyasida bosh diniy hakam. Xorazmshohlar qo'shinida ham saljuqiylardagi singari qo'shin qozisi bo'lgan. Ular qo'shin ichidagi diniy-huquqiy ziddiyatlarga barham berganlar.

Harbiy darajalar.

I. Xon.

II. Malik.

III. Amir-ul-umaro.

IV. Ispaxban-sipohiy-otliq, qo'shin, qism qo'mondoni.

V. Mangiloy (avangard) qism qo'mondoni "pahlavon".

VI. Sarxang.

VII. Chovushlar.

Anushteginiy-Xorazmshohlar (1097-1231) yillari.

- ❖ Qutbiddin Muhammad (1097-1128)
- ❖ Otsiz (1128-1156)
- ❖ El Arslon (1156-1172)
- ❖ Sultonshoh Mahmud (1172)
- ❖ Takash (1172-1200)
- ❖ Muhammad (1200-1220)
- ❖ Jaloliddin (1120-1231)

Mavzu bo'yicha savollar.

1. Xorazmshohlar davlatining vujudga kelish tarixini ayting?
2. Xorazmshohlar davlati qaysi hududlarini o'z davlati tarkibiga qo'shib olgan edi?
3. Xorazmshohlar davlatining devon va undagi unvonlar haqida ma'lumot bering?
4. Xorazmshohlarda dargoh faoliyatini ayting?
5. Xorazmshohlar davlatining harbiy san'ati va jang taktikalarini ayting?
6. Xorazmshohlar davlatidagi devon faoliyati haqida ma'lumot bering?
7. Xorazmshohlar davlatining harbiy darajalarini ayting?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahimova.N.A, Isakova.M.I, Sulaymanova.Z.M. Davlat muassasalari tarixi. -T.: "Sharq", 2007.
2. Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992.
3. Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Х. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: "Академия", 2000.
4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: "Шарқ", 2000.
5. Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012.
6. Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018.
7. Sultonov.F, Bozorboyev.F. O'zbekiston hukmdorlari. -T.: "Alisher Navoiy", 2007.
8. Sultonov.H. O'zbekiston tarixi. -T.: "Sharq", 2014.
9. Баракаев.Ж, Ҳайдаров.Й. Бухоро тарихи. -Т.: "Ўқитувчи", 1991.

10. Босворт.К.Е. Мусулмон сулолалари. -Т.: “Фан”, 2007.
11. Бобоев.Х. Хидиров.З. Шодиев.Ж. Аҳмедова.М. Ўзбек давлатчилиги тарихи. II китоб. -Т.: 2009
12. Иброҳим Кафес ўғли Хоразмшоҳлар давлати тарихи. -Т.: “Navro’z”, 2016.
13. Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди тарихи, -Т.: 2000
14. Низомулмулк. Сияр ул-мулк (Сиёсатнома) -Т.: “Yangi asr avlodi”, 2008.
15. Машарипов.О. Хоразмнома, Хоразм. 2007.
16. Матниёзов.М. Хоразм тарихи. I жилд. Хоразм 1996.
17. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. -Т.: “Чўлпон”, 1994 .
18. Мирхонд. “Равзат ус сафо” асарида Жалолиддин Мангуберди зикри -Т.: “Фан”, 1999 уй.
19. Муртазаев.Р.Х. Ўзбекистон тарихи. -Т.: 2005.
20. Usmonov.Q, Sodiqov.M, Burxonova.S. O’zbekiston tarixi. -Т.: 2005.
21. Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машҳур сулолалари, “Академия” -Т.: 2013.
22. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. -Т.: 2000.
23. Shamsuddinov.R, Karimov.Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob. -Т.: “Sharq”, 2010.
24. Ғулом.Я Хоразмнинг суғорилиш тарихи. -Т.: “Фанлар Академияси”, 1959

9-MAVZU: MO’G’ULLAR VA CHIG’ATOY ULUSINING SIYOSIY, HARBIY HAMDA BOSHQARUV TARIXI

Reja.

1. Mo’g’ullar davlating tashkil topishi.
2. Mo’g’ullarning bosqinchilik yurishlari.
3. Mo’g’ullar boshqaruv tizimi.
4. Mo’g’ullarning harbiy san’ati tarixi.
5. Chig’atoy ulusining tashkil topish tarixi.
6. Chig’atoy ulusining boshqaruv tizimi.

Mo'g'ullarning siyosiy tarixi.

XII asrning oxiri-XIII asrning boshlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda quyi bosqichlarda turgan mo'g'ul qavm va qabilalari katta, buyuk va qudratli mo'g'ul davlatini barpo qilish uchun kurash olib borar edilar.

Hokimiyat uchun qavm va qabilalar o'rtasida olib borilgan kurashda Chingizxon g'alaba qozonadi va 1204-1205-yillarda kuchli mo'g'ul davlatiga asos soladi. U 1155-yilda tug'ilgan Chingizxon otasining ismi Yesugay bahodir, onasini esa O'lun der edilar. Tug'ilgan bolaga Temuchin deb ism berdilar. Temuchinning asosiy ulusini tashkil etgan mo'g'ullar Toli, Kerulen va Onon daryolarining boshi va quyilish yerlarida ko'chmanchi chorvadorlik bilan shug'ullanganlar. Temuchin otadan 13 yoshdaligida yetim qolgan.¹ Bobosi va otasiga tobe bo'lgan barcha qabilalar unga itoat qilmasdan tashlab ketganlar. Faqat katta bobosidan qolgan oilalargina Temuchinga sodiqlik bilan xizmat qilganlar. U bir necha bor o'zaro qabilaviy urushlarda o'limdan qolgan. Ma'lumotlarda berilishicha, dastlabki jang yurishlarida Temuchin atigi 13 000 kishilik lashkar to'play olgan, xolos.² Sekin-astalik bilan uning lashkarlari soni ortib borgan. Birin-ketin naymanlar, keroitlar, totorlar, unggutlar, uyg'urlar va boshqalarni o'ziga tobe etgan Temuchin 1205-yilga kelganda butun Mo'g'uliston hududlarining yagona hukmdoriga aylandi. 1206-yilda u o'zining davlat hukmronligini qonunlashtirish maqsadida Onon daryosining yuqori qismida qurultoy chaqiradi. Bu qurultoyda Temuchinga Chingizxon laqabi beriladi. Chingizxon laqabi turli yozma manbalarda turlicha talqin etiladi. Chingizxon so'zi ba'zi manbalarda Toza, Quvvatli, boshqa birlarida Kuchlilar xoqoni ma'nolarini anglatadi deyilsa, «Mening jonajon tarixim» asarida esa qurultoyda «Temuchinga Dengizxon, ya'ni Okean hukmdori unvoni» berilganligi ta'kidlanadi.

Ana shu tariqa Temuchin kichik bir xondan Manchjuriyadan Irtishgacha, Boyqul (Baykal)dan Tongg'utgacha bo'lgan hududlarga cho'zilib ketgan yerlarda ko'chib yuruvchi ko'p sonli jangari qabilalar saltanatining kuchli hukmdoriga aylanadi. Bu saltanat endi o'zining kuch va qudrati bilan qo'shni davlatlarga ham qo'rquv va dahshat sola

¹ Abulg'oziy. Shajarayi turk. -T. "Cho'lpon", 1992. -B.46-48.

² Иванин.М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. -Т. "Фан", 1994. -Б.7.

boshlaydi. Mo'g'ullar saltanati kuchining o'zagini esa Chingizxon yurgizgan qattiqqo'l va huquqiy jihatdan asoslangan markazlashgan siyosat tashkil etadi. Diniy va ijtimoiy faoliyatning barcha sohalarini o'z ichiga olgan bu huquqiy siyosat 1206-yildagi qurultoyda qabul qilingan "Yaso"¹ qonunida har taraflama asoslab berilgan edi. Bu qonun shaxsan Chingizxonning tashabbusi bilan ishlab chiqilgan va qabul qilingan. Chingizxonning aytishicha, unga qadar o'g'rilik, vahshiylik, talonchiliklar, tartibsizliklar, xiyonat va jirkanch illatlar oddiy bir hol bo'lgan. Farzandlar ota-onalariga itoat etmas, yoshlar kattalarga quloq solmas, erlar o'z xotinlariga ishonmas, xotinlar erlariga bo'ysunmas, boylar kambag'allarga yordam bermas edi. Chingizxon qalbida bu ishlardan nafratlanadi, o'zi bosh bo'lgan mamlakatda qattiq tartib-intizom o'rnatishni maqsad qiladi. Shu boisdan ham «Yaso» qonunida bunday tartib-intizomning huquqiy qoidalari ishlab chiqilgan. Bu qoidalar nimalardan iborat.

Birinchidan, har bir yangi saylangan xon birinchi navbatda o'zi «Yaso»ga qat'iy rioya qilish to'g'risida qasam ichishi lozim bo'lgan. Xalqda «Yaso»ga xiyonat qilgan xonni taxtdan ag'darish va uni umrbod qamoq jazosiga solish huquqi beriladi.

Ikkinchidan, Osmon va Yerni yaratuvchi, hayot va o'lim, boylik va kambag'allik beruvchi ibodatlarimizni qabul qiladigan yoki qilmaydigan yagona Xudoni tan olish.

Uchinchidan, Islom dini boshliqlari qalandarlar, qorilar, darveshlar, so'filar, yuvg'ichlar, zohidlar, gadolar, qozilar, tabiblar soliq to'lash, og'ir ishlardan va jamoat ishlaridan ozod qilinadilar.

To'rtinchidan, urushlar davrida ayollarning gunohlarini afv etish lozimligi belgilandi.

Beshinchidan, o'g'rilarga nisbatan qattiq jazo tartiblari joriy qilindi. Agar o'g'ri chorvani o'g'irlasa u chorvaning haqini to'qqiz barobar qilib to'lashi lozim bo'lgan. To'lash imkoniyati bo'lmasa, o'g'rining farzandlari asoratga solinishi, farzandlari va mablag'lari bo'lmagan taqdirda esa u o'lim jazosiga mahkum etilardi.

Oltinchidan, "Yaso" da mo'g'ullar ongiga urush olib borishning yalpi qirg'in uslubini singdirish faxrli ish ekanligi alohida ta'kidlanadi.

Umuman olganda, o'lim jazosi mo'g'ul harbiy-feodal davlati

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.200.

tuzumini mustahkamlashning birdan bir samarali vositasi hisoblangan. Jumladan, fohishalar, poraxo'rlar, yolg'onchilar, suv va olovni haqoratlaganlar hamda sutni yerga to'kkanlik kabi gunohlar uchun o'lim jazosi berilgan.

Ayniqsa, qo'shinni mustahkamlash va unda tartib-intizomni yo'lga qo'yish maqsadida o'lim jazosi keng qo'llanilgan. Xonning buyrug'ini bajarmaslik eng oliy gunoh hisoblangan. Xon buyruqlari uning ixtiyoridagi amaldorlar tomonidan bevosita tumanbegilarga va qabila boshliqlariga yetkazilgan. Boshliqlarga boshqa boshliqqa tobe jangchilarni qabul qilish qat'iyan taqiqlangan. Belgilangan joyga qo'yilgan har bir boshliq boshqalar yordamga muhtoj bo'lgan taqdirda ham ruxsatsiz o'z joyidan keta olmas, o'z navbatida boshqalar ham undan yordam kutishga haqlari yo'q edi. Bu qonunni buzish o'lim bilan jazolangan. Maxsus buyruqsiz dushmani talon-taroj qilish ham o'lim bilan jazolangan. U yoki bu mamlakatga urush ochish va qo'shin tortib borish masalasini faqat qurultoy hal qilar edi.

Chingizxon qo'shinlari bo'linmalarga bo'lingan. O'n jangchiga bir boshliq o'nboshi, yuzboshi, mingboshi va tumanboshilar qo'yilgan. Qo'shin tarkibida maxsus lavozimlar bo'lgan: Yurtchi (bosh shtabga tegishli ofitser misoli), Tevachi (tuyakash), Bo'lang'ozilar yoki Bularg'uvchi (qo'shin joyidan qo'zg'algach, joyni nazoratdan o'tkazib qolib ketgan narsalarni yig'ishtirib boruvchi), Bakovul (qo'shinga maosh beruvchi), Torg'uvchi yoki Jorg'uvchi (qo'shin muhrini saqlovchi hamda ko'zi), Yasovullar (qo'shin urdugohdan chiqish paytida egallashi lozim bo'lgan joylarni ko'rsatuvchi) shular jumlasidandir.

Davlat unvonlari va mansablar: ulug', o'rta va kichik hokimlar, o'lka hokimlari, sarkardalar, to'ralar, shahar va viloyat hokimlari, dorug'alar, oliy yoki quyi harbiy hokimlardan iborat bo'lgan. Chingizxon davlatining poytaxti Qoraqurum edi. Yozuv va o'qishdan bexabar bo'lgan xon bu boradagi davlat ishlarida uyg'urlar va musulmon savdogarlar xizmatidan keng foydalanadi. Shu boisdan Chingizxonning davlat idora ishlarida uyg'urlarning mas'uliyatli ishlarni bajarganliklariga ajablanmasa ham bo'ladi.

Chingizxon o'zining eng ishonchli va fidoyi odamlarini davlatning asosiy va hal qiluvchi lavozimlariga qo'yadi. 95 kishi mingboshilikka tayinlanadi. Bir necha ming kishi tarxonlarga aylantiriladi. O'nta saroy lavozimi ta'sis etadi. 150 kishidan iborat

gvardiya tuzadi hamda mingta dovyurak va ishonchli kuchlardan shaxsiy drujina tashkil etadi. Tez orada ularning soni 10 ming kishiga yetkaziladi. Bu drujina qo'shinlar sarasini tashkil etardi va eng og'ir, hal qiluvchi paytlardagina jangga kiritilar edi.

Chingizxon yer yuzi hukmronligini da'vo qiladi. Bu maqsadga yetishish yo'lida u o'z raqiblarini ma'naviy qo'rquvga tushirish va dahshatga solish uslubini qurol qilib oladi. Odatda, Chingizxon qaysi mamlakatga bosib bormoqchi bo'lsa, o'sha mamlakatning hukmdoriga quyidagicha noma yo'llardi: «Tangrim menga va mening farzandlarimga butun yer yuzini hukmronlik qilish uchun berdi. Kimki menga bo'ysunsa hayotini, boyliklarini, hokimiyati va oilasini saqlab qoladi. Ammo, kimki quloq solmay qarshilik qilsa, u nima kunlarga tushishini yolg'iz xudo biladi. Agar sen bo'ysunib mening qo'shinlarimni o'z yerlaringdan o'tkazib yuborsang, men senga do'st bo'laman, aks holda mening ko'p sonli lashkarlarim yetib kelganidan so'ng davlating va boyliklaring nima bo'lishini men ayta olmayman».

Chingizxon o'z zamonasi uchun kuchli va qudratli lashkar tuza oladi. Xitoy va Erondan keltirilgan mohir muhandislar yordamida harbiy mashinalar qurdirilgan edi. Suv va olovdan shaharlarni vayron qilishda bab-baravar foydalanilardi. Mo'g'ul qo'shinlari neftdan gregorian (yunon) olovidan olovli o'qlardan foydalanishni bilishar edi. Ular yordamida inshootlarga o't qo'yishar, suv toshqinlari uyushtirishar, xandaqlar qazib yerosti yo'llari qurishar edi. Devorlarni buzishda manjaniq (katapulta) mashinalari ishlatilardi. Rivoyat qilishlaricha, Chingizxonning buyrug'iga asosan har yilning boshida qabila boshliqlari yoki tumanbegilar xonga sodiqlik belgisi sifatida har bir qabiladagi mingta o'tovdan eng go'zal va e'tiborli bitta qizni sovg'a qilishlari kerak bo'lgan. Bu qizlar xonning o'ziga yoki o'g'illariga xotinlikka yoki haramga olingan. Shu sababdan bo'lsa kerak, Ulug'bek va Abulg'oziyning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Chingizxonning «besh yuzdan ortiq xotini va zurriyodi bor edi». Ammo bular orasida beshtasi go'zallik va aql farosatda tengsiz bo'lib Chingizxon qalbining eng to'ridan joy olgan. Bular Bo'rta Ko'chin (Qo'ng'iro't podshosining qizi), Ganjur (Oltinxon xitoyning qizi), Go'tari So'zun (Nayman podoshosi Naymanxonning qizi), Besulun (Chovuktun qizi), Qulon (Toyir Usunning qizi) dir. «Tojli va saroyli bu besh xotindan, deydi Mirzo Ulug'bek-mansabda Bo'rta Ko'chin ortiq edi. Shohdan ko'p farzand ko'rdi, besh qizdan tashqari yana to'rt o'g'il».

Chingizxonning to'rt o'g'li bo'lgan. Xon ularning har qaysisining qobiliyati va saviyasini hisobga olib martabali davlat lavozimlariga qo'ygan. Jumladan, katta o'g'li Jo'chixon-bazmu shikorni tartib etishga, ikkinchi o'g'li Chig'atoyxon-lashkar ishlariga, uchinchi o'g'li O'qtoyxon-mamlakat tadbirlariga, Tulixon-saroy ahli va amaldorlarning muhofazasiga qo'yilgan.

Chingizxon erishgan muvaffaqiyatlarini munosib yordamchilar tanlay bilganligi uchun qo'lga kiritilganligini alohida ta'kidlar ekan, agar uning avlodlari ham shu yo'ldan borsalar, u tuzgan saltanatning ming yillar hukm surishiga ishongan edi.

Chingizxon davlat ichki ishlarini mustahkam izga solib va qudratli qo'shin tuzib o'zining jahongirlik rejalarini amalga oshirishga kirishadi. 1206-yilda naymanlar bo'ysundiriladi. 1207-yilda Chingizxon tongg'utlar boj to'lamaganligi uchun ular ustiga yurish qilib yer-mulklarini vayron etadi. 1207-1208-yillar davomida Enasoy (Yenisey) havzasi va Yettisuv viloyatining shimoliy qismi, uyg'urlar yurti egallanadi. 1211-1215-yillarda Xitoyga qarshi bir necha bor hujumlar uyushtiriladi. Va, nihoyat 1215-yilda mo'g'ul lashkarlari Shimoliy Xitoyning markazi Chjundu (Pekin) ni bosib oladi.¹ Biroq mo'g'ullar Xitoyni to'liq bosib olish uchun 70 yildan ziyod vaqt sarflaydi. Nihoyat, 1279-yili Xubilay Xitoyni to'liq zabt etib "Yuan" sulolasiga asos soladi.

Xitoyning qo'lga kiritilishi Chingizxon boshliq mo'g'ullar davlatining istilochilik istiqboli uchun katta ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki mo'g'ullar Xitoydek katta va boy mamlakatni bosib olgach, behisob har turli boyliklarning egasi bo'ladilar. Bu davrda Xitoyda qadimiy an'anaviy boyliklardan tashqari, zamonaviy harbiy texnika ham yuksak darajada rivoj topgan edi. Shu bois Chingizxon bu mamlakatdan juda ko'plab miqdorda oltin, kumush buyumlar, shoyi, atlas matolar, cho'ri-kanizaklardan tashqari har xil qurol-yarog' aslahalari, harbiy texnika moslamalari: manjaniq, palaxmon, naftandozlarni va ularni ishlata oladigan mohir ustalarni ham olib keladi. Bu hol Chingizxon lashkarlarining eng yaxshi qurol-aslahalar bilan ta'minlangan qudratli kuchga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Mo'g'ullar davrida boshqaruvdagi mansab va lavozimlar.

¹ Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992. -Б.142.

Xon-hukmdor urug'ining boshlig'i va qaram vassallar hukmdori sifatida butun mamlakat, uluslarga tegishli hududlar ustidan oliy huquqqa ega bo'lib, uning asosiy vazifasi-mamlakatni tashqi dushmanlardan qurolli himoya qilish edi. Xon urush e'lon qilish va sulh tuzish huquqiga ega bo'lib, mamlakat qo'shinlarining oliy boshlig'i edi. Xon boshqa davlatlar bilan muzokaralar olib borish huquqiga ega bo'lib, mamlakatning tashqi siyosiy aloqalarni ham boshqargan. Xon o'z qaramog'idagilarni qatl qilish va omon qoldirish huquqiga ega bo'lib, mamlakatda bosh qozi vazifasini ham bajargan. Xon qonunlar chiqarish hamda jamiyatning barcha a'zolari bajarishi lozim bo'lgan farmonlar chiqarish huquqiga ega bo'lib, jamoat tizimi va tartibni saqlash vazifasini bajargan.

Tarxon-ular turli soliqlardan ozod qilingan bo'lib, ov paytida va urushlarda qo'lga kiritilgan o'ljalar ularning shaxsiy mulki hisoblanadi. Chingizxonning o'zi ham undan keyingi mo'g'ul xonlari ham ularni xon va davlat oldidagi xizmatlari uchun taqdirlab turganlar.

Kobegun keyinchalik Tayju-Mo'g'ulistonning o'zida va Sharqiy qismlarida Chingiziylar xonadoni shahzodalari dastlab kobegun, keyinchalik tayju deb atalgan va ular uluslar yoki ma'lum bir hududni boshqargan.

Pisar-chingiziylar davlatining g'arbiy qismida shahzodalar boshqacha atalgan. XIII-XIV asrlar musulmon mualliflari asarlarida dastlabki shahzoda yoki forsha pisar (o'g'il) deb atalgan, ular ma'lum bir hududlarni boshqargan.

Bosqoqlar- mo'g'ullarning tayanchi bo'lgan soliq yig'uvchilar

Dorug'ullar- harbiy ma'murlar hisoblangan. Bundan tashqari mo'g'ul harbiy bo'linmalari bo'lgan.

Dorug'a- (mug'. "daraxtu" bosmoq, ezmoq) viloyat, tuman, shahar hokimi. Uning zimmasiga soliq to'lashi kerak bo'lgan aholining ro'yhatini tuzish soliq yig'ish vazifasi yuklatilgan.

Yurtchi-bosh shtabga tegishli ofitser.

To'qsabo-polkovnik yoki brigada generali darajasida bo'lgan harbiy mansabdor.

Bo'lang'ozilar yoki Bularg'uvchi-qo'shin joyidan qo'zg'algach, joyni nazoratdan o'tkazib qolib ketgan narsalarni yig'ishtirib boruvchi.

Bakovul-qo'shinga maosh beruvchi.

Tavochi-o'rta asr feodal xonliklarida nufuzli mansabdorlardan biri. Uning zimmasiga viloyatlarga borib qo'shin to'plash, harbiy

yurish vaqtida qo'shirlarning to'xtash o'rnini belgilash, qo'shinni ko'rikka hozirlash, xavf-xatar vaqtida tevarak-atrof xalqini qal'a ichkarisiga ko'chirtirish, hukumatning maxsus inshootlari qurilishi ustidan nazorat qilish, jazo choralarini nazorat qilish kabi vazifalar yuklatilgan.

Torg'uvchi yoki Jorg'uvchi-qo'shin muhrini saqlovchi shaxs.

Yasovullar-qo'shin urdugohdan chiqish paytida egallashi lozim bo'lgan joylarni ko'rsatuvchi.

Malik-o'n ming kishilik suvoriylar guruhiga qo'mondonlik qilgan kishilarga beriladigan unvon. U bu unvonga favqulodda harbiy jasorati, qahramonligi bilan erishgan edi.

Yasuvur o'g'lon-Chingizxon qo'shinining so'l qanoti hazora (ming) amirlaridan.

Tumanboshi-o'n minglik bo'limani rahbari.

Mingboshi-ming askar rahbari yoki o'nta yuzboshi rahbari.

Yuzboshi-yuzta askar rahbari.

O'nboshi-o'nta askar rahbari.

Ajarchi-lashkarga yo'l ko'rsatib boruvchi.

Tevachi-qo'shinda tuyakashlar shunday atalgan.

Mo'g'ullar davlatining harbiy san'ati.

Ayniqsa qo'shinni mustahkamlash va unda tartib-intizomni yo'lga qo'yish maqsadida o'lim jazosi keng qo'llanilgan. Xonning buyrug'ini bajarmaslik eng oliy gunoh hisoblangan. Xon buyruqlari uning ixtiyoridagi amaldorlar tomonidan bevosita tumanbegilarga va qabila boshliqlariga yetkazilgan. Boshliqlarga boshqa boshliqqa tobe jangchilarni qabul qilish qat'iyan taqiqlangan. Belgilangan joyga qo'yilgan har bir boshliq boshqalar yordamga muhtoj bo'lgan taqdirda ham ruxsatsiz o'z joyidan keta olmas, o'z navbatida boshqalar ham undan yordam kutishga haqlari yo'q edi. Bu qonunni buzish o'lim bilan jazolangan. Maxsus buyruqsiz dushmanni talon-taroj qilish ham o'lim bilan jazolangan. U yoki bu mamlakatga urush ochish va qo'shin tortib borish masalasini faqat qurultoy hal qilar edi.

Chingizxon qo'shinlari bo'linmalarga bo'lingan. O'n jangchiga bir boshliq o'nboshi, yuzboshi, mingboshi va tumanboshilar qo'yilgan. Qo'shin tarkibida maxsus lavozimlar bo'lgan: Yurtchi (bosh shtabga tegishli ofitser misoli), Tevachi (tuyakash), Bo'lang'ozilar yoki Bularg'uvchi (qo'shin joyidan qo'zg'algach, joyni nazoratdan o'tqazib qolib ketgan narsalarni yig'ishtirib boruvchi), Bakovul (qo'shinga

maosh beruvchi), Torg'uvchi yoki Jorg'uvchi (qo'shin muhrini saqlovchi hamda ko'zi), Yasovullar (qo'shin urdugohdan chiqish paytida egallashi lozim bo'lgan joylarni ko'rsatuvchi) shular jumlasidandir.

Mo'g'ullarda qo'shin tuzilishi haqida manbalarda ancha batafsil ma'lumotlar saqlanib qolgan. Bu xususida Plano Karpini keltirgan ma'lumotlar boy va qimmatlidir. "Chingizxon amriga ko'ra har bir o'n kishi tepasiga bir kishi rahbar qilib qo'yilgan. O'nta o'nboshi ustidan bir kishi qo'yilib u yuzboshi deyilgan, o'nta mingboshi ustidan bir kishi qo'yilib u tumanboshi deyilgan. Barcha qo'shin tepasiga esa ikki yoki uch kishini qo'yib ular bir kishiga bo'ysunganlar".

Ushbu ma'lumotlarga ko'ra, Chingizxon davrida mo'g'ullarda qo'shin va xalqni taqsimlashning Osiyocha o'nlik tizimi qabul qilingan. M.Ivanining qayd etishicha, "har bir qabilaning ko'chib yashashi uchun ma'lum maydon aniqlab va mingliklarga birlashtirilgan bo'lib, o'nboshi, yuzboshi va mingboshilar tomonidan boshqarilib turilgan. Qo'shin to'planayotgan paytda har o'nta o'tovdan bitta, ikkita va hokazo jangchilar jalb qilingan, ular o'z navbatida jangga kerakli anjomlar va oziq-ovqatlar bilan ta'minlangan bo'lishlari kerak edi.

Qo'shinlar ham bo'linmalarga bo'linib, har o'n jangchiga boshchilik qilish uchun o'nboshi saylangan. To'qqizta o'nlik o'z o'nligiga ega bo'lgan yuzboshiga bo'ysungan. Mingliklar va tumanlar ham mana shu asosda tashkil topgan edi".

Qo'shinning o'nlik tizimi asosida bo'linishi barobarida mo'g'ullarda armiyani qanotlarga va markazga bo'lish ham saqlangan. Ko'chmanchi hayot tarzini harbiylashtirish urug'chilik tuzumini buzmaganda keng ko'lamda o'tkazildi. Harbiy qismlar ayrim qabila va urug'lardan tuzilgan, ular ma'lum miqdordagi otliq qo'shin ajratib berishlari lozim edi.¹ Qo'shinlar va ularni ta'minlovchi urug'lar, baxrin Naya boshchiligidagi markazga yoki Muxali boshchiligidagi so'l qanot (juvung'or) va Bogurchi boshchiligidagi o'ng qanot (burung'or) bo'lingan. Qo'shin tarkibida alohida o'rinni xon gvardiyasi (keshik) egallab, u eng jasur, a'lo darajada qurollangan jangchilardan tarkib topgan. Gvardiyaga Chingizxonning o'zi shaxsan qo'mondonlik qilgan

¹ Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. - Б.321.

va shu tufayli u qo'shin saflari bilan aloqani uzmagani. Mo'g'ul harbiy tashkiloti tizimida yordamchi harbiy xizmatlar ham muhim ahamiyat kasb etgan. Mo'g'ul qo'shinida intendantlik xizmati joriy qilingan bo'lib, yangi lavozim-cherbi yoki armiya intendantlari tayinlangan. Ular qo'shinning ortidagi yordamchi xizmatlarni boshqarganlar. Oziq-ovqat zaxiralarini saqlash uchun do'konlar qurilishiga katta e'tibor berilgan. Qo'shin o'tadigan yo'llarni nazorat qiluvchi maxsus qism, o'ziga xos sapyorlar bo'linmasi mavjud edi. Harbiy razvedka, raqib joylashgan yer, raqibning jangovarlik holatini bilishga katta e'tibor berilgan. Bu faoliyat bilan maxsus elchilar va savdogarlar shug'ullanishgan.¹

Yurishga ketayotgan mo'g'ullar o'zlari bilan quroldan tashqari katta bo'lmagan chodir ham olishlari kerak edi.²

Qo'mondonlar tayinlashning puxta o'ylangan tizimi bo'lib "mingboshi va yuzboshi tayinlashda Chingizxon ularni badavlat xonadonga mansub ekanligiga emas, balki ularning shaxsiy qobiliyati va kishilarni boshqara olishiga e'tibor bergan. Chunonchi, qo'ychivon Degeyga daydib yurgan qabilalardan biriga mingboshi bo'lishni amr qilgan. Yana bir holatda yangi tashkil etilgan qabila boshlig'i etib duradgor Guchugur qo'yilgan".

Qo'shin boshlig'iligiga munosib kishi o'zi ochlik, chanqoqlikni his etadigan bo'lishi va shu holati bilan boshqalarning holati haqida hukm qilishi, safar qo'shinni ochlik va chanqoqlikda, to'rt oyoqli hayvonlarning ozib ketishiga yo'l qo'ymasligiga erishishi kerak edi.

Mo'g'ul qo'shinida harbiy intizomni buzganlarga nisbatan juda qattiq jazo choralari ko'rilgan. Plano Karpinining yozishiga ko'ra, qo'shinlar urushda bo'lgan chog'da, o'n kishidan bir yoki ikki, uch yoki ko'proq kishi qochgudek bo'lsa, hammasi o'ldirilgan, agarda o'n kishining hammasi qochsayu qolgan yuz kishi qochmasa, hammasi o'ldirilgan; qisqasi, agarda ular bahamjihat chekinmasalar, barcha qochganlar o'ldirilgan; xuddi shuningdek, bordiyu bir yoki bir necha kishi mardona jangga tashlansalar, qolgan o'n kishi ularga ergashmasa ular qatl etilgan. Bordiyu o'nlikdan bir yoki bir necha kishi asir tushib

¹ Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. - Б.324.

² Иванин.М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. -Т. "Фан". -Б.27.

qolgudek bo'lsayu do'stlari ularni xalos etmasalar, ular ham qatl etilganlar. Albatta, mo'g'ul qo'shiniga g'alabani bunday beshafqat jazolardan qo'rqish tuyg'usi emas, balki sarkardalarning yuksak mahorati, harbiy ta'lim, jang xadisini yaxshi bilishi va o'zining yengilmas ekanligiga ishonchi keltirgan edi.

M.Ivaninning yozishicha, urush boshlashdan avval Chingizxon hujum qilmoqchi bo'lgan davlatning ichki holati va uning harbiy vositalari haqida aniq ma'lumotlar to'plar, u yerdagi hokimiyatdan norozi bo'lgan kishilar bilan mahfiy aloqalar o'rnatib, ularga yaxshi o'ljalar va katta lavozimlar va'da qilib, o'z xizmatiga olishga harakat qilar edi. Bunday maqsadli va har tomonlama tayyorgarlik bilan olib borilgan urush oxir-oqibatda muvaffaqiyat keltirgan. Yurishga qurultoyda qaror qilingandan so'ng kirishilgan. Qurultoyda qo'shinni yig'ish uchun zarur bo'lgan barcha tadbirlar, har o'nlikdan qanchadan kishi kerakligi, qo'shinning yig'ilish vaqti va joyi hal qilingan. Garchi qurultoy qatnashchilar hal qiluvchi ovozga ega bo'lmasalarda (qarorni shaxsan xon qabul qilgan), muhokama jarayonining o'zi, ya'ni urush olib borishdan maqsad va vazifalarni aniqlash, hujum yo'nalishi va qo'shin miqdorini belgilash, qo'mondon va uning yordamchilarini tayinlash marosimining o'zi ishning muvaffaqiyatli tugashining garovi edi.

Plano Karpini mo'g'ul qo'shinining safardagi jangovar tartibiga katta e'tibor bergan: "Ular urushga bormoqchi bo'lsalar, oldinga ilg'or qism yuboradilar, bu qismdagilar o'zlari bilan kigiz, otlar va qurol-aslahadan boshqa hech nima olmaganlar. Ular hech kimni talamaydilar, uylarni yoqmaydilar, hayvonlarni o'ldirmaydilar, faqat odamlarni yarador qiladilar va o'ldiradilar, boshqa ish qo'llaridan kelmasa, ularni quvib yuboradilar. Har holda ular quvib yuborishdan ko'ra, o'ldirmoqni afzal ko'radilar".

Qo'shinning asosiy kuchi piyodalardan iborat bo'lib, sarkarda Dzining fikricha, 50.000 kishilik lashkarga jang paytidagi harakatlar uchun 3000 ta otliq va 500 arava yetarli edi.¹

Asosiy kuchlarning vazifasi qarshilik ko'rsatishning barcha o'choqlarini butkul yakson etish, bu bilan qo'shin ortidan faqat "tutun va kul" qoldirishdan iborat edi. Plano Karpini mo'g'ul qo'shini

¹ Иванин.М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. -Т. "Фан", 1994. -Б.14.

tomonidan daryo-suvlardan kechib o'tish usuliga ko'p e'tibor bergan, chunki suv g'ovlari o'rta asr lashkarlarning tezlik bilan yurishida jiddiy to'siq bo'lgan. Ular daryoga yetib kelgach, u har qancha katta bo'lmasin quyidagicha kechib o'tishgan: ko'pgina amaldorlarning dumaloq va tekis terilari bo'lib, uning ustki qismi aylanasi bir qancha dastalar qilingan, ularga arqon o'rnatib bog'lashgan va natijada xuddi dumaloq qopga o'xshash narsa hosil bo'lgan.

Mo'g'ullar hujumi strategiyasining asosi-raqib qo'shinini tor-mor etish bo'lgan. Dushman qo'shini o'rnashgan yer aniqlanishi bilan ular tezkorlikdagi ustunliklari tufayli sinash, razvedka maqsadida jang qilib ko'rganlar. "Shuni bilish zarurki, ular doimo dushmanlarini ko'rgan zahoti hujumga tashlanishadi, ularning har biri raqibi tomon uch-to'rt kamon o'qi otadi; bordiyu g'alaba qilishga ko'zlari yetmasa, yana o'z qo'shinlari tomon chekinadilar; bu chekinish yolg'ondakam bo'lib, raqiblarni pistirma turgan yergacha ergashtirib kelish va shu yerda ularni o'rab olib, yanchib tashlashga mo'ljallagan".¹

Kamondan o'qqa tutishning yuqori samaradorligiga kamonchilarning yaxshi ta'lim ko'rganliklari, o'qlarning katta tezlikdagi parvozi va beto'xtov o'q yog'dirilishi bilan erishilgan. O'qqa tutish paydar-pay bo'lmasdan, birvarakayiga juda qisqa vaqt oralig'ida otilganki, to'qnashuv paytida ularning o'qlari o'chmaydi, balki sharros quyulgan yomg'irdek yog'ilgan.

Mana shunday beto'xtov o'q yomg'iri oqibatida raqib tomon ko'plab talafot ko'rgan. Mo'g'ullar o'zlari iloji boricha kamroq talafot ko'rishlari uchun jang taqdirini jangning boshlang'ich pallasidayoq bir yoqlik qilishga intilganlar.

Y.H. Rerixning yozishiga qaraganda, suvoriyning orasi ochiq bo'lgan saflari ketma-ket hujum qilib, raqibni kamon o'qlari va o'tsiz qurol bilan unga shikast yetkazib, iloji boricha raqib qanotlarini kengroq qurshab olishga harakat qilishgan. Otliqlar jangi zirhli yoki taran tipidagi zarbdor og'ir otliq qo'shinni qilich va nayzalar bilan jangning birinchi bosqichida dushmanning jangovar saflarida aniqlangan zaif yeriga hujumga tashlanishi bilan yakunlangan. Bu birinchi bosqichda mo'g'ul suvoriylari safi doimiy harakatda bo'lgan,

¹ Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018. - Б.328.

muttasil dushmanga hamla qilib uning safi yonidan ot choptirib o'tib, ya'ni dastlabki holatga qaytganlar. Bu dushman sarosimaga tushguncha davom etgan. Bunday taktikalar qo'shinni yaxshi boshqarishni, yaxshi ta'lim berish va intizomni talab qilgan.

Mo'g'ullarning og'ir qurollangan otliq qo'shinini yaqin masofadan olib borgan jangi zamondoshlari va keyingi davr tadqiqotchilari nazaridan chetda qolgan. Ehtimol, bu holat mo'g'ullarning zirhli otliq qo'shini jang taqdirini amalda hal bo'lgandan keyin jangga kirganligi oqibati bo'lsa kerak. Og'ir qurollangan otliq qo'shin sarosimaga tushgan, safi buzilgan raqibga hujum qilgan. Ularning asosiy vazifasi tashkiliy qarshilik ko'rsatishning qoldiqlarini tugatish, dushmanni qochishga majbur qilish edi. Qochgan dushmanni ta'qib etib uni batamom tor-mor qilishdagi bosh rolni harakatchan yengil otliq qo'shin o'ynagan. Mo'g'ul qo'shinlari xitoyliklarning otish texnikasini o'zlashtirib, aftidan ko'chmanchilar olamida birinchilardan bo'lib uni jang maydonida qo'llaganlar. Mo'g'ullarning otish qurollarini janglarda qo'llaganliklari haqida misollar bor. Chunonchi, 1241-yili Vengriyada Botu Sayo daryosidagi ko'prikn manjaniqlar vositasida egallagan.

Chig'atoy ulusining tashkil topishi va siyosiy tarixi.

Chingizxon o'z hukmronligining so'nggi davrlariga kelib, 1224-yilda o'z qo'l ostiga kiritgan barcha hududlarni avlodlari o'rtasida taqsim qiladi. Chunonchi, Irtish daryosi sohillaridan g'arbga tomon to "mo'g'ullar otining tuyog'i yetgan joygacha" bo'lgan yerlar, Sirdaryoning quyi oqimi va Xorazmning shimoli-g'arbiy qismlari to'ng'ich o'g'li Jo'jiga, Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Movarounnahr yerlari Chingizning ikkinchi o'g'li Chig'atoyga berildi.¹ Uchinchi o'g'il O'qtoyg esa G'arbiy Mo'g'uliston va Tarbag'atoy yerlari ajratildi, Kenja o'g'il va voris Tuliga Mo'g'uliston, Xitoy va Qirg'iziston yerlari meros qilib berildi. Keyinchalik, Chingizxonning jahongirlik yurishlarini davom ettirib, Sharqiy Yevropaning katta qismini bosib olib, Oltin O'rdaga asos solgan uning nabirasi Botuxon hukmronligi davrida (1227-1255) Movarounnahrning qator hududlari ham uning ta'sirida bo'lgan.²

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.212.

² Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Х. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва

Shunday qilib, Chingizxon avlodlari o'rtasidagi meros taqsimlanishi natijasida Movarounnahr, Sharqiy Turkiston va Yettisuv o'lkalari Chig'atoy va uning vorislariga o'tib, u Chig'atoy ulusi nomi bilan atala boshlandi. Endilikda mo'g'ul hukmdorlari Movarounnahr o'lkasini boshqarishga kirishar ekanlar, ular qanday qilib bo'lmasin, uning xalqini yanada itoatda tutish, bu yerdan mo'g'ul zodagonlari uchun ko'proq soliq va o'lponlar undirish, qo'shimcha majburiyatlar yuklash harakatida bo'ladilar. Mo'g'ullar Movarounnahrni idora etishda mahalliy amaldorlar xizmatidan ustamonlik bilan foydalandilar. Shu o'rinda Mahmud Yalavoch, Badriddin Amid, Hasan Xoja, Ali Xoja, Yusuf O'troriy, Qutbiddin Habash Amid singari mo'g'ul hukmdorlari bilan yaqindan hamkorlik qilgan mahalliy amaldorlar ismlarini keltirib o'tish joiz. Shu boisdan ham, Chig'atoy ulusi hukmdori Chig'atoy (1224-1242) davrida Movarounnahrni boshqarish mahalliy yirik savdogar, diplomat, sotqinlik evaziga mo'g'ullar ishonchini qozongan Mahmud Yalavochga berilgani tasodifiy emas. U xoqon nomidan raiyatni boshqaradi. Uning qarorgohi (poytaxti) Xo'jand edi.¹ Harbiy hokimiyat, aholini ro'yxatdan o'tkazish, soliq yig'ish ishlari dorug'achi va tamg'ach deb ataluvchi mo'g'ul amaldorlari qo'lida bo'ladi. Mo'g'ul bosqoqlari ixtiyoridagi ko'p sonli jangchilar Mahmud izmiga bo'ysundirilgan. Aholidan markaziy hokimiyat xazinasiga uchun ko'plab soliqlar undirilgan.

Bundan tashqari, aholi turli-tuman to'lovlar berishga majbur etilgan. Masalan, aholi savdo yo'llaridagi bekatlar (yomlar) uchun go'sht, un, guruch, ot-ulov berishga ham majbur etilgan. Bosib olingan mamlakat hunarmandlari «din tugun», deb atalgan maxsus o'lpon to'lab turganlar.

Mo'g'ullarning Movarounnahr hududini bosib olib, ship-shiydon etib, talon-taroj qilishi, so'ngra mahalliy aholini haddan ziyod soliq, o'lpon va to'lovlar yo'li bilan zulm-asoratga duchor etishi, pirovard oqibatda xalqning ko'tarilishiga, o'z erki, mustaqilligi uchun qalqishiga sabab bo'ladi. 1231-yilda Buxoro yaqinidagi Tarob qishlog'ida boshlangan oddiy g'alvir yasovchi hunarmand Mahmud Tarobiy

жамият тарихи. I-Қисм. -Т.: “Академия”, 2000. -Б.123.

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.214.

boshchiligidagi xalq qo'zg'oloni shu tariqa yuz bergan edi.¹ Kelgindi mo'g'ul zodagonlarining mahalliy yuqori tabaqa vakillari bilan til biriktirib, bechorahol xalqni talab, boylik orttirayotganligi, shohona aysh-u ishrat qurayotganligi, oddiy fuqaroning turmushi tobora nochorlashib borayotganligi Mahmud va uning maslakdoshlarini g'azabga keltiradi va qo'lga qurol olib, mo'g'ullar zulmini ag'darib tashlash uchun kurashga undaydi. Uning tevaragiga ming-minglab alamzada oddiy mehnat kishilari to'planadi. Buxoro atrofidagi qishloqlar aholisi bilan ko'payib borgan qo'zg'olonchilar Buxoroga kelib, mo'g'ul amaldorlarini, shuningdek, mahalliy zodagonlar, sadrlarni yengib, shaharni egallaydilar. Buxoro sadrlari Mahmud Tarobiy hokimiyatini tan olib, uni xalifa deb e'lon qilishga majbur bo'ladilar.

Mahmud Tarobiy Buxoroni egallagach, hukmron kuchlar hokimiyatini cheklaydi va oddiy xalq manfaatlarini ko'zlaydigan bir qator tadbirlar o'tkazadi. Qo'zg'olonchilar zarbidan Karmanaga qochgan mo'g'ul bosqoqlari va mahalliy amaldorlar qo'zg'olonni bostirish uchun yangidan katta kuch to'playdilar va Buxoroga yurish boshlaydilar. Ammo bu davrga kelib katta kuchga aylangan qo'zg'olonchilarning qo'li baland keladi. 10 mingdan ziyod mo'g'ul askarlari qirib tashlanadi. Qo'zg'olonchilar mo'g'ullarni Karmanagacha quvib boradilar. Biroq, mana shu hal qiluvchi olishuvda qo'zg'olon rahnamolari Mahmud Tarobiy va Shamsiddin Mahbubiyalar halok bo'ladi. Tez orada qo'zg'olonga qarshi yuborilgan Eldiz No'yon va Chekan Qurchi boshchiligidagi mo'g'ul qo'shinlari Karmana yaqinidagi Malik rabotida qo'zg'olonni bostiradi. Bu jang-u jadal to'qnashuvda 20 mingdan ziyod qo'zg'olonchilar halok bo'ladi. Garchi bu xalq qo'zg'oloni mag'lub etilsada, biroq u Movarounnahr erksevar xalqining ozodlik va mustaqillik yo'lidagi mardonavor kurashi, qat'iyatini to'la namoyon etdi. Ayni chog'da, Tarobiy qo'zg'oloni mo'g'ul hukmdorlariga mahalliy xalq bilan munosabatlarini qayta ko'rib chiqish, siyosiy va taktik yo'llarni o'zgartirish uchun muhim saboq bo'ldi. Mahalliy xalq orasida ancha obro'sizlanib qolgan Mahmud Yalavochning mo'g'ul hukmdorlari tomonidan Movarounnahrdan olinib, Pekinga hokim etib tayinlanishi, uning o'rni katta o'g'li

¹ Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: “Фан”, 1992. -Б.146.

Ma'sudbekka berilishi ham qo'zg'olonning muhim saboqlaridan biri bo'ldi.

Ma'sudbek (1238-1289-yil) bir tomondan, hukmron mo'g'ul xonlari, aslzodalari bilan umumiy til topishga harakat etib, ularning manfaatlari, qiziqishlariga mos keladigan siyosat yuritgan bo'lsa, ikkinchi tomondan mo'g'ul xonlari o'rtasidagi toj-u taxt, hukmronlik uchun yuz bergan o'zaro ixtiloflardan ustalik bilan foydalanib, o'lkada savdo-sotiqni jonlantirish, iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirishga intildi.

Movarounnahr hududlarida yuz bergan bu xildagi ijobiy o'zgarishlarda Chig'atoy ulusi xoni tashabbusi bilan mo'g'ul no'yonlari va shahzodalarining 1269-yilda Talos vodiysida bo'lib o'tgan qurultoyi va undagi tarixiy kelishuvning roli va ta'siri katta bo'ldi. Mazkur qurultoy barcha mo'g'ul xonlari, aslzodalariga qayerda yashashlaridan qat'i nazar mahalliy aholi hayoti, turmush tarziga aralashmaslik, belgilab qo'yilgan soliq, to'lovlar bilan qanoatlanish, ekin maydonlarini payhon qilmaslik majburiyatini yukladi. Ularni Movarounnahr yerlariga ko'chib, asta-sekin o'troq hayotga o'ta borishga da'vat etdi.

XIII asrning ikkinchi yarmiga kelib mo'g'ullarning mahalliy aholiga, ularning turli ijtimoiy qatlamlariga nisbatan munosabatlari ham keskin o'zgarib bordi. Mo'g'ul hukmron doiralarining bir qismi yerlik aholining yirik mulkdorlari, ruhoniylari, savdo-sotiq, hunarmand tabaqalari bilan umumiy til topib, o'z qarashlarini o'zgartirib, musulmon ruhoniylariga xayrixohlik va hurmat bilan munosabatda bo'la boshladilar. Chig'atoy ulusida islom rasmiy davlat dini maqomiga ega bo'ldi. Shuningdek, mo'g'ul qabilalari, elatlari bilan birga XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab ko'plab turkiy urug'-qavmlar ham Movarounnahrda kelib o'rnasha boshladi. Jumladan, barloslar Qashqadaryoda, jaloiriylar Ohangaron vodiysida, arlotlar Afg'oniston shimolida, qavchinlar Tojikiston janubida, turkiylashgan mo'g'ullar urug'-so'fiylar Xorazmda joylashib, chuqur tomir otib bordi. Bu esa turkiy xalqlar, elatlarning o'lkadagi mavqeyining yanada mustahkamlanishiga, turkiy til va uning shevalari ta'sirining ortib borishiga sabab bo'ldi. XIV asrdan boshlab Chig'atoy ulusida mo'g'ul xonlari boshqaruvi sohasida ham muhim o'zgarishlar yuz beradi. Bu o'zgarishlar, dastavval, Chig'atoy xonlaridan Duvaxon (1274-1306), uning o'g'illari Kebekxon (1318-1326), Tarmashirin (1326-1334) nomlari bilan bog'liqdir. Jumladan, Duvaxon davrida katta vakolatga

ega bo'lgan Ma'sudbek sa'y-harakatlari bilan shaharsozlik rivojlanganligi, savdo-sotiq ahli katta naf topganligi, qishloq xo'jaligi ancha yuksalganligi ko'zga tashlanadi. Kebekxon esa o'z qarorgohini mo'g'ul hukmdorlari orasida birinchi bo'lib Movarounnahrda ko'chirdi. Qashqadaryo vohasidagi Nasaf shahridan uncha uzoq bo'lmagan joyda uning buyrug'i bilan saroy (mo'g'ulcha ma'nosi «qarshi») bunyod etilib, Qarshi nomi bilan poytaxtga aylantirilishi o'sha davrning muhim voqealaridan bo'lgan.

Kebekxonning muhim xizmatlaridan yana biri - bu uning pul va ma'muriy-hududiy sohalarda o'tkazgan islohotlaridir. Xususan, 1321-yilda o'tkazilgan pul islohotida Xuroson, Eron va Oltin O'rdadagi amaldagi pul tizimi hisobga olingan edi. Og'irligi 8 grammlik katta kumush tanga va 1 grammlik kichik tanga zarb etildi. Katta tanga «dinor» deb, kichik tanga «dirham» deb atalgan. Yangi pul birligi «Kepaki» nomi bilan mashhur bo'lgan. Islohotning dastlabki yillarida Kebek nomi bilan mashhur bo'lgan bu tangalar ko'p miqdorda Samarqand va Buxoroda zarb qilinib, muomalaga chiqarilgan. Bu ikki xil qimmatga ega bo'lgan kumush tangalar keyinchalik boshqa hukmdorlar tomonidan ham chiqarilgan. Masalan, Tarmashirin davrida O'trorda ko'plab kumush tangalar chiqaradigan zarbxona muntazam ishlab turgan. Kebekning pul islohoti tashqi va ichki savdoning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratishga xizmat qildi.

Ma'muriy islohotga ko'ra, Movarounnahr hududlari viloyatlarga, viloyatlar tumanlar (mo'g'ullar tartib qilgan 10 ming askar beradigan, aholisi 40-50 ming nafar bo'lgan, hozirgi tumanlarimizga qiyos etsa bo'ladi - izoh) ga bo'lindi. Jumladan, Samarqand viloyatida 7 ta, Farg'ona viloyatida 9 ta tuman tarkib topgan. Kebekxonning o'lkada tinchlik, osoyishtalik va totuvlik o'rnatish borasidagi siyosatini Tarmashirin izchil davom ettirdi. U islomni qabul etib, uni dinning rasmiy dini darajasiga ko'tardi. Kebekxon yo'nalishida siyosat yurgizgan mo'g'ul xonlarining navbatdagi vakili Qozonxon (1334-1346) ham Movarounnahr hududlari birligini saqlash, tubjoy aholi manfaatlarini himoya qilish uchun mahalliy mo'g'ul va turk amirlari, no'yonlarining olib borayotgan bir yoqlama kurashlarini bartaraf etishga intildi.¹ U o'zi uchun qarorgoh sifatida Qarshi bilan Buxoro

¹ Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.218.

oralig'ida (hozirgi Muborak tumani hududida) mashhur Zanjirsaroy qal'asini qurirdi.¹ Biroq markazdan qochuvchi kuchlarning, dastavval, ko'chmanchi mo'g'ul amirlarining kuchayib borayotgan ta'siri va fitnasi oqibatida 1346-yilda Qozonxon qatl etiladi. Shundan so'ng hokimiyat tepasiga kelgan amir Qazog'on (1347-1358) mo'g'ul zodagonlari manfaatlarini yoqlab siyosat yurgizdi. Uning o'zi ham bir joyda muqim yashamasdan ko'p vaqtini bosqinchilik yurishlarida o'tkazardi. Buning oqibatida uning davrida mahalliy aholi tub manfaatlar bilan mo'g'ul hukmdorlari manfaatlarini bir-biriga tobora zid kela bordi. Bu esa Movarounnahrda yana siyosiy vaziyatning keskinlashuviga, hokimiyatga intiluvchi kuchlarning faol harakatga kelishiga sabab bo'ldi. XIV asrning 40-yillarida Chig'atoy ulusi ikki qismga: Yettisuv, Sharqiy Turkistondan iborat Mo'g'ulistonga va Movarounnahrda bo'linib ketdi. 1348-yilda Chig'atoy naslidan bo'lgan Tug'luq Temur Mo'g'uliston hokimi etib ko'tarildi. Movarounnahrda hokimiyatni egallagan amir Husayn 1358-yilda o'ldiriladi.

Bunday sharoitda Movarounnahr yurtini birlashtirish, mahalliy hukmdorlarning o'zboshimchalik, boshboshdoqlik harakatlariga chek qo'yish, jafokash xalqni mo'g'ullar zulmi va istibdodidan butkul xalos etish va unda qudratli markazlashgan davlat barpo etishdan iborat yuksak vazifa tarixiy zaruriyat taqozosi bilan kun tartibiga qo'yildi. Uni muvaffaqiyatli uddalash esa ulug' bobokalonimiz Amir Temurga nasib etdi.

Chig'atoy ulusidagi lavozim va unvonlar.

Qoon yoki Xoqon- chig'atoy ulusida oliy hukmdor shunday deb yuritilgan.

Xon-chig'atoy ulusida viloyat hukmdori yoki boshqaruvchisi hisoblangan.

Bosqoqlar- mo'g'ullarning tayanchi bo'lgan soliq yig'uvchilar.

Dorug'alar-harbiy ma'murlar hisoblangan. Bundan tashqari mo'g'ul harbiy bo'linmalari bo'lgan.

Amir-qo'shin yetakchisi harbiy yurishlar paytida ma'lum hududni boshqarish huquqi berilgan.

Sadr-turkiy-mo'g'ul urug' boshliqlari bo'lib ularni boshqargan oqsoqollar.

¹ Shamsuddinov.R, Karimov.Sh. Vatan Tarixi, I kitobi, -T.: "Sharq", 2010. -B.153.

Mavzu bo'yicha savollar.

1. Mo'g'ullar davlatining tashkil topish tarixini ayting?
2. Mo'g'ullar davlatining bosqinchilik yurishlari haqida ma'lumot bering?
3. Mo'g'ullar davlatining boshqaruv tizimini ayting?
4. Mo'g'ullar davlatining harbiy san'ati haqida ma'lumot bering?
5. Mo'g'ullar davlatining jang taktikalarining o'ziga xosligi ha'qida ma'lumot bering?
6. Mo'g'ullar imperiyasining parchalanishi haqida aytib bering?
7. Chig'atoy ulusining vujudga kelishi haqida ma'lumot bering?
8. Chig'atoy ulusining boshqaruv tizimini ayting?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahimova.N.A, Isakova.M.I, Sulaymanova.Z.M. Davlat muassasalari tarixi. -T.: "Sharq", 2007.
2. Асқаров.А. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Т.: "Фан", 1992.
3. Сагдуллаев.А, Аминов.Б, Мавлонов.Ў, Норкулов.Х. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тарихи I-Қисм. -Т.: "Академия", 2000.
4. Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012.
5. Ҳасанов.Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. -Т.: "Давлат илмий нашриёти", 2018.
6. Sultonov.F, Bozorboyev.F. O'zbekiston hukmdorlari. -Т.: "Alisher Navoiy", 2007.
7. Sultonov.H. O'zbekiston tarixi. -Т.: "Sharq", 2014.
8. Иброҳим Кафес ўғли Хоразмшоҳлар давлати тарихи. -Т.: "Navro'z", 2016.
9. Иванин.М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. -Т. "Фан", 1994.
10. Машарипов.О. Хоразмнома, Хоразм. 2007.
11. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. -Т.: "Чўлпон", 1994 .
12. Муртазаев.Р.Ҳ. Ўзбекистон тарихи. -Т.: 2005.
13. Usmonov.Q, Sodiqov.M, Burxonova.S. O'zbekiston tarixi. -Т.: 2005.
14. Воҳидов.Ш, Қодиров.А. Шарқнинг машҳур сулолалари, "Академия" -Т.: 2013.
15. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. -Т.: 2000.

Mundarija

Kirish	3
1-Mavzu Turk xoqonligi davlatining boshqaruvi, harbiy va siyosiy tarixi.....	5
2-Mavzu: Arablar xalifaligining davlat boshqaruv tizimi, harbiy va siyosiy tarixi.....	16
3-Mavzu: Tohiriylar davlati davridagi davlat boshqaruv tizimi, harbiy va siyosiy tarixi.....	26
4-mavzu. Somoniylar davlat boshqaruv tizimi, harbiy hamda siyosiy tarixi.....	31
5-Mavzu. G'aznaviylar davlatidaning boshqaruv tizimi, harbiy va siyosiy tarixi.....	42
6-Mavzu. Saljuqiylar davlatining boshqaruv tizimi va harbiy, siyosiy tarixi.....	53
7-Mavzu: Qoraxoniylar davlatining davlat boshqaruv tizimi, harbiy va siyosiy tarixi. Qoraxoniylarning siyosiy tarixi.	62
8-mavzu: Xorazmshohlar davlatining boshqaruv tizimi, harbiy san'at va siyosiy tarixi.....	74
9-mavzu: Mo'g'ullar va Chig'atoy ulusining siyosiy, harbiy hamda boshqaruv tarixi	92

**Anvar Ismoilovich To'rayev, Farrux Farhod o'g'li
Axrorov, Mehmon Muzaffar o'g'li Rahmatov**

**O'ZBEKISTON DAVLAT MUASSASALARI
TARIXI
(V-XIV)**

Муҳаррир:

Ғ.Муродов

Техник муҳаррир:

Г.Самиева

Мусахҳиҳ:

А.Қаландаров

Саҳифаловчи:

М.Ортиқова

Нашриёт лицензияси АИ № 178. 08.12.2010. Оригинал –
макетдан босишга рухсат этилди: 09.10.2019. Бичими 60x84.
Кегли 16 шпонли. «Times New Roman» гарн. Офсет босма
усулида босилди. Офсет босма қоғози. Босма тобоғи 7,0. Адади
100. Буюртма №161.

Бухоро вилоят Матбуот ва ахборот бошқармаси
“Durdona” нашриёти: Бухоро шаҳри М.Иқбол кўчаси 11-уй.
Баҳоси келишилган нархда.

“Sadriddin Salim Buxoriy” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Бухоро шаҳри М.Иқбол кўчаси 11-уй. Тел.: 0(365) 221-26-45